

Filosofen en dichters in ethisch debat

Een analyse van de functie van literaire verwijzingen in *Aristoteles' Ethica Nicomachea*

REMBRANDT VAN RIJN, 1653.
ARISTOTELES BIJ DE BUSTE VAN HOMERUS.

“In de gebruikelijke interpretatie van Rembrandts beroemde schilderij symboliseert dit de verhoudingen tussen het beschouwelijke leven, het actieve leven en de kunst: de grote filosoof en de machtige heerser moeten erkennen dat de legendarische dichter minstens hun gelijke is. Of, anders gezegd: de filosofie respecteert de wijsheid van de literatuur.”
Jeroen Vanheste, *Denkende romans*, 7

Master scriptie Classics and Ancient Civilizations: Classics

Begeleider: Dr. R.M. van den Berg

Tweede lezer: Dr. T.A. van Berkel

K.G.M. Overkamp

12 juli 2018

Woorden: 20319

Inhoud

Inleiding: Literaire verwijzingen in Aristoteles' <i>Ethica Nicomachea</i>	2
Een literaire benadering.....	2
Historische context: De status van dichters en filosofen op het gebied van ethiek.....	3
Ter oriëntatie: Moderne voorbeelden van vermenging tussen literatuur en filosofie....	6
Vijf vormen van literatuur in filosofie.....	7
Positie in het onderzoeksveld: Tussen dataverzameling en retoriek.....	9
Doel en opbouw van het onderzoek.....	11
Hoofdstuk 1: De rol van literaire verwijzingen en de positie van dichters.....	14
Hypothese 1: Versiering.....	15
Hypothese 2: Opheldering.....	16
Hypothese 3: Discussie.....	17
Een vergelijking tussen verwijzingen naar filosofen en dichters.....	19
Aristoteles' methode en de aanwezigheid van verwijzingen in de <i>NE</i>	20
Hoofdstuk 2: Analyse op basis van de gehele <i>Ethica Nicomachea</i>	23
Algemene observaties over de literaire verwijzingen.....	23
Het verschil in houding naar dichters.....	27
De autoriteit van Homerus.....	27
Kritiek op Euripides.....	29
Functie van verwijzingen in de discussie van verschillende onderwerpen.....	33
Ondersteuning: Voorbeelden van Hesiodus en Theognis.....	34
Vriendschap: Illustratie van verschillende opvattingen.....	35
Voorbeelden bij een thema: Homerus in de discussie over moed.....	36
Hoofdstuk 3: Twee casestudies: Neoptolemus en de inscriptie van Delos.....	42
Casestudie 1: Neoptolemus als voorbeeld van de voortreffelijke 'akrasiast'.....	42
Casestudie 2: De inscriptie van Delos.....	48
Conclusie: Inzichten door de literaire benadering.....	53
Bibliografie.....	56
Appendix: Overzichten van verwijzingen.....	58

Inleiding: Literaire verwijzingen in Aristoteles' *Ethica Nicomachea*

In de *Ethica Nicomachea* (*NE*) onderzoekt Aristoteles wat geluk is en wat nodig is om een goed leven te leiden. In zijn werkwijze neemt Aristoteles bestaande opvattingen als uitgangspunt: "He attends to the opinions of ordinary people, of the 'better class of people', and of intellectuals. He taps the common culture, the works of poets in particular, for ethical materials."¹ Ontelbare filosofen en classici hebben zich over Aristoteles' werk hebben gebogen maar er is grotendeels aan de 'aanwezigheid' van dichters in het ethische debat in de vierde eeuw v.Chr. voorbijgegaan. Terwijl, zoals Sarah Broadie onderkent in haar inleiding op de *NE*, Aristoteles op een bepaalde manier gebruik maakt van, of zich verhoudt tot, dichters in zijn discussie over ethiek.

Een literaire benadering

In dit onderzoek wordt de *Ethica Nicomachea* vanuit een literair oogpunt benaderd met de centrale vraag 'Wat is de functie van de literaire verwijzingen in Aristoteles' *Ethica Nicomachea*?' Het doel van deze benadering is niet om een secundaire aanvulling te zijn op een filosofische discussie, maar om inzichtelijk te maken welke winst te behalen is met een inclusieve lezing van de *NE*. Grotendeels wordt er in commentaren letterlijk voorbijgegaan aan literaire verwijzingen in de *NE*, waardoor het idee ontstaat dat de stappen die Aristoteles maakt met behulp van verwijzingen irrelevant of secundair zijn. Ten grondslag aan dit onderzoek ligt een andere houding, namelijk dat er – juist op het gebied van ethiek – een grote verwevenheid is tussen literatuur en filosofie.

Tot dusver zijn Aristoteles' literaire verwijzingen grotendeels onbesproken gebleven. Reeds vier decennia geleden uitte Donald McGuire daarover zijn verbazing en sindsdien is er nog maar weinig nieuw onderzoek verschenen:

"In view of the obvious clues to Homer's pervasive presence in the works of Aristotle still more surprising was the revelation that nothing even similar in scope to this work was ever undertaken. No study appeared, therefore, which attempted to present an analysis of all Aristotle's Homeric texts and allusions with the purpose of evaluating the Philosopher's attitude towards the Poet."²

¹ Christopher Rowe & Sarah Broadie (2002). *Nicomachean Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 11.

² Donald J. McGuire (1977). "Aristotle's attitude towards Homer." Dissertatie. Wellicht is hij een van de weinigen die zich met de verwijzingen heeft beziggehouden omdat hij een interdisciplinaire achtergrond heeft, met een titel in zowel Klassieke Talen als Filosofie.

McGuire richtte zich in zijn onderzoek specifiek tot Aristoteles' houding tot en waardering van Homerus. In dit werk worden alle literaire verwijzingen in de *NE* in kaart gebracht en geanalyseerd. Verspreid door het gehele werk maakt Aristoteles tientallen verwijzingen, variërend van citaten en allusies tot het opvoeren/bediscussiëren van dichters als autoriteit over een bepaald onderwerp.³ De term 'literaire verwijzingen' wordt zo omvattend mogelijk gebruikt: naast het citeren van verzen uit en het maken van allusies naar epos, lyriek, epigrammen en drama (bijna uitsluitend tragedie), omvat de term ook het expliciet verwijzen naar de dichter zelf, of dat nu in het licht van een positieve waardering van zijn werk is of bijvoorbeeld kritiek op de door de dichter opgevoerde personages. De vraag over de functie van de literaire verwijzingen zal op twee, met elkaar verbonden, niveaus bediscussieerd worden. Op het niveau van tekstanalyse staat de functie van de literaire verwijzingen in de ontwikkeling van een discussie of argument van Aristoteles centraal. Tegelijkertijd staan de tekstanalyses niet op zichzelf maar worden verbonden aan en ingebed in de cultureel-historische context van Athene in de vierde eeuw v. Chr. Op dit niveau zal onderzocht worden in hoeverre de verwijzingen inzicht kunnen geven in de verhoudingen tussen filosofen en dichters in het ethische debat in Aristoteles' tijd.

Historische context: De status van dichters en filosofen op het gebied van ethiek

"The tragedians not only maintained the poet's traditional role as a figure of wisdom, but also contributed significantly to the development of Greek thought."⁴

De aanwezigheid van literaire verwijzingen in Aristoteles' werk is niet verrassend: wanneer een filosoof op zoek is naar voeding voor een ethische discussie dan treft hij een in Homerus en tragedie een overvloed aan. In een uiteenzetting over moed lijkt het bijvoorbeeld vanzelfsprekend dat Aristoteles in die bespreking naar Homerische helden verwijst (zoals in *NE* 3.1116a23-b30). Zo kan een filosoof uit een rijkdom aan ethische

³ De *Ethica Nicomachea* bevat circa vijftig allusies, citaten en expliciete verwijzingen naar dichters. Het is echter ingewikkeld een exact aantal te noemen omdat verschillende tellingen mogelijk zijn. In dit onderzoek is het onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar 1.) filosofen, 2.) dichters, en 3.) personen, maar elke vorm van categoriseren brengt problemen met zich mee: sommige filosofen zijn ook dichters en wellicht staat een allusie naar Homerus niet op gelijke voet met het expliciet bekritisieren Euripides.

⁴ William Allan, (2005). "Tragedy and the early Greek philosophical tradition." In ed. Justina Gregory, *A companion to Greek tragedy*. Oxford: Blackwell Publishing, 71-82: 81.

vraagstukken in de literatuur putten. Daarmee is, echter, niet alles gezegd want de verhouding tussen filosoof en dichter waren nauwer verweven dan literatuur als aparte bron waarvan een filosoof selectief gebruik kan maken voor zijn eigen betoog.

Om de functie van Aristoteles' verwijzingen beter te begrijpen, is het nuttig om naar de historische context van de status van dichters en filosofen in de Atheense *polis* te kijken. Uit teksten van Plato en Aristoteles kunnen wij een beeld vormen van het aanzien dat dichters genoten. Zo merkt Aristoteles op dat sommigen mensen een argument pas serieus nemen als er een dichter geciteerd kan worden 'als getuige'.⁵ Stephen Halliwell legt deze opmerking als volgt uit: "Aristotle's passing observation sharply reminds us that Greek philosophy had developed within, and was surrounded by, a culture which extensively valued the authority of the poetic word and the poet's 'voice' from which it emanated."⁶ Zo herinnert Aristoteles ons eraan dat in de Atheense samenleving de dichter grote autoriteit had.

Dat beeld van aanzien voor dichters vinden we ook in Plato, ook al is het in de *Politeia* vanuit zeer kritisch oogpunt over de rol van dichters in de samenleving. In boek 10 wordt met name de hoge achting voor Homerus bekritiseerd en ontkracht. Kritisch wordt er gesproken over de opvatting die sommige mensen hebben van Homerus en andere dichters, namelijk dat zij inzichten hebben in alle menselijke problemen en zaken die te maken hebben met het goede leven (598E). Ook richt Sokrates een vraag tot Homerus waarin hij hem om toelichting vraagt of hij wel enig publiek of persoonlijk leven beter heeft gemaakt (599C) en wordt de opvatting dat Homerus de opvoeder van Griekenland zou zijn geproblematiseerd (606E). Zoals Hans Warren en Mario Molegraaf in de toelichting op hun vertaling van de *Politeia* stellen: "Dat door Plato en anderen veel belang aan de geschriften van Homerus werd toegekend, is niet zo vreemd. Diens werk was niet alleen in de literatuur de maat van alle dingen. Zo stonden deze boeken centraal in het onderwijs. Met Homerus leerde je schrijven. De eerste zin die vele kinderen in de Griekse wereld konden schrijven luidde: 'Homerus was geen mens, maar een god.'"⁷ Deze achting voor dichters vond Plato niet terecht, zeker gezien zijn angst dat dichters een slechte invloed zou hebben op jongeren door hun verkeerde ideeën van helden en goden (377A-

⁵ Ar. *Met.* 995a7-8.

⁶ Stephen Halliwell (2005). "Learning from suffering: ancient responses to tragedy." In ed. Justina Gregory, *A companion to Greek tragedy*. Oxford: Blackwell Publishing, 394-412.

⁷ Hans Warren & Mario Molegraaf (2000). *Plato. Verzameld Werk. DI. IX. Het Bestel*. Amsterdam: Bakker, 426.

377E).⁸ De kern van de kritiek is dat poëzie hoogstens een nabootsing van het leven is en daardoor te ver van de waarheid af staat. Daarmee bereiken we het pijnpunt: Plato wil aantonen dat de autoriteit die aan dichters wordt toegekend niet daadwerkelijk aan hen, maar aan filosofen toebehoort. Plato onderstreept dat dit reeds een langdurige vete is tussen filosofie en literatuur (607B-C).⁹

Ondanks de sterke retoriek van Plato, is het goed om stil te staan bij de vraag in welke mate die kritiek weerklank vond in de maatschappij. Want in contrast met de traditionele status van de dichter, was de positie van filosofen nog niet gevestigd in de maatschappij: “There was no established attitude of respect, in the wider society, for theoretical science and philosophy.”¹⁰ Zo legt ook Broadie uit dat men, grotendeels, niet precies wist waaruit de filosofische activiteiten bestonden. Tot dan toe was de traditie dat filosofen onder patronage stonden van rijke mannen – op basis van een persoonlijke relatie. Filosofie als instituut was nog niet gevestigd en door de persoonlijke relatie met de patroon hadden politieke ontwikkelingen aanzienlijke invloed op de filosoof.¹¹ Wel was er een toename van filosofische scholen in de vierde eeuw, maar dit betekende niet direct een afname in aanzien van dichters. William Allan legt bijvoorbeeld uit over de verhouding tussen filosofie en tragedie dat deze als wisselwerking is te begrijpen: “Tragedy was deeply indebted to the early Greek philosophical tradition. Moreover, ... we might note at the outset that the impact of Greek tragedy on philosophy was no less important.”¹²

Bovendien, wanneer wij terugkeren bij Aristoteles dan zien we dat hij, in tegenstelling tot Plato, een veel mildere houding heeft ten opzichte van dichters. Aristoteles kent een belangrijke functie toe aan literatuur: “de auteur overstijgt het subjectieve en particuliere van zijn persoonlijke wereld en hij maakt iets van het

⁸ Susan B. Levin (2001). *The ancient quarrel between philosophy and poetry revisited: Plato and the Greek literary tradition*. Oxford: Oxford University Press. In hoofdstuk 5.6 bespreekt zij de functie van literatuur in Plato's ideale polis, 150: “Plato is so convinced on the destructive potential of faulty poetic characterizations that he would rather have children exposed to no poetry at all than allow them to hear, as in his own time, unexpurgated verses.”

⁹ Met de titel van haar werk verwijst Levin naar deze passage in Plato.

¹⁰ Rowe&Broadie (2002) 76.

¹¹ Idem, 90: “Thus Socrates suffered by his association with the politically controversial Alcibiades; if Plato had dreams of setting up a branch of his school in Syracuse, they were dashed by court politics; earlier Anaxagoras, a foreigner in Athens but a member of Pericles' set, was target of a formal charge of impiety because of that association.”

¹² Allan (2005) 71.

algemeen menselijke zichtbaar. Op die manier draagt de dichter bij aan een groter inzicht in de menselijke conditie.”¹³

In de historische context waarin de *Ethica Nicomachea* tot stand kwam, herkende Aristoteles de grote status die traditioneel aan dichters werd toegekend en in tegenstelling tot Plato onderkende hij ook een functie voor literatuur. Wanneer wij deze factoren overwegen en daarbij het feit dat filosofen hun positie in de bredere maatschappij nog moesten vestigen in ogenschouw nemen, dan hebben wij enige grond om te stellen dat Aristoteles zich wel op een bepaalde manier tot dichters *moest* verhouden in zijn ethische werk.

Ter oriëntatie: Moderne voorbeelden van vermenging tussen literatuur en filosofie

Voordat wij ons richten tot de *Ethica Nicomachea*, zouden wij ons in het algemeen kunnen afvragen of het niet vanzelfsprekend is dat er een rol voor literatuur is in de ethische filosofie. Moeten filosofen zich niet altijd, in meer of mindere mate, verhouden tot literatuur? Wij zullen deze intuïtie aftasten aan de hand van een aantal moderne voorbeelden.

In een interessant onderzoek naar de relatie tussen literatuur en filosofie onderscheidt Jeroen Vanheste in *Denkende romans: literatuur en de filosofie van mens en cultuur* drie manieren waarop filosofie en literatuur met elkaar te maken kunnen krijgen: “Filosofie *als* literatuur, filosofie *in* literatuur en filosofie *over* literatuur.”¹⁴ Voortkomend uit deze categorisering worden vragen gesteld als “kunnen gedichten, toneelstukken of romans helpen bij het beantwoorden van filosofische vragen over mens en cultuur?”¹⁵ Vergelijkbaar vroeg ook Eric Heijerman in een speciaal themanummer van *Filosofie Magazine* “kan je als filosoof iets van de voorbeelden uit literatuur leren of blijft literatuur eigenlijk niet meer dan ‘het aankleden van een filosofisch probleem’?”¹⁶ Terwijl zij zich bezighouden met de vraag of literatuur filosofisch interessante ideeën kan aanreiken, onderzoeken zij dat voornamelijk vanuit auteurs die zich zowel als romanschrijver als ook

¹³ Jeroen Vanheste (2017). *Denkende romans: literatuur en filosofie van mens en cultuur*. Eindhoven: Damon, 14.

¹⁴ Idem, 15.

¹⁵ Idem, 11.

¹⁶ Eric Heijerman (2008). “Literatuur voor filosofen” in *Filosofie Magazine*.

<https://www.filosofie.nl/nl/artikel/32731/ten-geleide-literatuur-voor-filosofen.html> Geraadpleegd: 10 juni 2018.

filosoof manifesteren.¹⁷ Zij proberen de antwoorden op hun vragen dus in literaire werken te vinden of in filosofische werken die over literatuur gaan.

Onze aanpak verschilt hiervan omdat wij willen onderzoeken hoe filosofen in het algemeen en Aristoteles in het bijzonder zich in hun eigen werk verhouden tot literaire auteurs. De verhoudingen zullen wij onderzoeken aan de hand van de vragen 1.) Of en hoe maakt de filosoof gebruik van literaire verwijzingen? 2.) Of en hoe reageert de filosoof op filosofische problemen die geuit worden in literaire werken. En 3.) Of en hoe de manier waarop filosofen literatuur in hun eigen werk opnemen iets zegt over de ruimte die filosofen enerzijds en literaire auteurs anderzijds innemen in het debat over ethiek. Laten wij daarom naast de drie vormen die Vanheste onderscheidt, toevoegen: literatuur *in* filosofie.

Vijf vormen van literatuur in filosofie

Het maken van literaire verwijzingen lijkt niet specifiek voor het werk van Aristoteles. Vooral in ethische filosofie lijkt het een algemene gewoonte om literatuur te verwerken en een willekeurige selectie van een aantal hedendaagse ethisch/cultuurfilosofische werken bevestigde de intuïtie dat veel literaire verwijzingen *in* filosofie gemaakt worden, vaak met een ogenschijnlijke vanzelfsprekendheid. Het feit dat filosofen literaire verwijzingen maken an sich is niet per se interessant. Door een gebrek aan handvaten om de verwijzingen te categoriseren en analyseren is het moeilijk inzicht te krijgen in de verhoudingen tussen filosofen en literatuur. Maar door verschillende manieren waarop filosofen gebruik maken van literatuur te onderscheiden, oftewel de categorie 'literatuur *in* filosofie' te specificeren in subcategorieën, kunnen de relaties tussen filosofie en literatuur in kaart gebracht worden. In de hedendaagse filosofische werken kunnen wij vijf categorieën onderscheiden: 1.) Het uitgangspunt; 2.) de vergelijking; 3.) de wisselwerking; 4.) de toe-eigening; en 5.) de correctie.

1.) Het uitgangspunt. Literatuur fungeert als het uitgangspunt van een filosofische discussie. De filosoof haalt een bepaalde passage (of scene) aan waarin de lezer geconfronteerd wordt met een ethisch vraagstuk. De filosoof neemt de literaire passage als uitgangspunt van het begin van zijn filosofische discussie of analyse. Deze verhouding tot literatuur is bijvoorbeeld karakteristiek voor de beroemde filosoof en cultuurcriticus

¹⁷ Vanheste bespreekt bijvoorbeeld in twaalf hoofdstukken twaalf auteurs, o.a. Proust, Tolstoj, T.S. Eliot en Milan Kundera.

Slavoj Žižek. Vaak beschrijft hij eerst een scene van waaruit hij ethische kwesties aan de kaak stelt en scherpe analyses maakt. Zo begint hij bijvoorbeeld een artikel met een beschrijving van een scene uit de thriller *Gattaca*. Vervolgens verbindt hij daaraan vragen over macht, autoriteit en genetica: “Is de enige mogelijkheid om onze waardigheid als menselijke wezens te bewaren gelegen in het onmiddellijk staken van onze pogingen ons inzicht in onze genetische structuur te vergroten?”¹⁸

2.) De vergelijking. Er wordt een vergelijking gemaakt tussen filosoof en literaire auteur, waarmee de filosoof aangeeft dat beide misschien niet hetzelfde doen, maar wel met hetzelfde bezig zijn. Een interessant voorbeeld is de vergelijking van Thomas Anz tussen veel gelezen en beruchte filosoof Peter Sloterdijk en een van de belangrijkste schrijvers van de twintigste eeuw Franz Kafka. Anz beargumenteert dat werken van beide als schokkend zijn ervaren omdat beide de zogenoemde ‘humanistische heilige huisjes’ hebben geschonden. De filosoof en de literaire auteur gebruiken misschien een andere vorm maar hebben gemeen dat ze beide provoceren en conventionele ideeën/grenzen overschrijden.¹⁹

3.) De wisselwerking. Literatuur en filosofie worden op één lijn gezet als bron waarin (ethische) ideeën gevormd en uitgedacht worden. Dit hangt samen met de tijdsgeest waarin de filosofie en literatuur vorm krijgen. Vaak vindt men dat in een bepaalde tijdsperiode filosofische kwesties ook onderwerp worden in literatuur en vice versa: er lijkt sprake van een bepaalde wisselwerking. Een voorbeeld is Ignaas Devisch’ discussie van verveling: “In de literatuur en de filosofie van de achttiende, maar vooral ook de negentiende en twintigste eeuw, is de verveling een zeer belangrijk onderwerp van romans en filosofische verhandelingen geweest.”²⁰ Devisch vergelijkt onder andere filosofen Martin Heidegger, Walter Benjamin en Vladimir Jankélévitch met de literaire schrijvers Charles Baudelaire en Gustave Flaubert. In de manier waarop hij zijn onderwerp bespreekt, benadrukt Devisch de samenhang tussen filosofie en literatuur.

4.) De toe-eigening. De filosoof gebruikt een literair personage/archetype als voorbeeld van zijn eigen (nieuwe) filosofische concept. Zo hebben Max Horkheimer en

¹⁸ Slavoj Žižek (2009). “De nacht van de wereld. Het genoom is niet de zetel van onze identiteit. In Peter Sloterdijk, *Regels voor het mensenpark: kroniek van een debat*. Amsterdam: Boom, 90-95: 90.

¹⁹ Thomas Anz (2009). “Over het aap worden van de mens. De omslag in het denken van Sloterdijk: verdediging en kritiek van zijn dialectiek van het humanisme.” In Peter Sloterdijk, *Regels voor het mensenpark: kroniek van een debat*. Amsterdam: Boom, 107-111.

²⁰ Ignaas Devisch (2016). *Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven*. Amsterdam: De Bezige Bij, 89.

Theodor Adorno in hun *Dialektik der Aufklärung* (1947) Odysseus gebruikt als voorbeeld van hun 'Totaalmens'.²¹

5.) De correctie. De filosoof corrigeert een bepaalde perceptie van een bepaald literair werk. Op deze manier staat niet alleen het literaire werk ter discussie, maar ook de waardering van mensen voor dit werk. De filosoof pleit voor een andere/nieuwe manier waarop het werk geïnterpreteerd moet worden en herdefinieert de waarde van het werk (of de bijdrage van het werk aan de ethische discussie).²²

Deze vijf subcategorieën lijken niet specifiek zijn voor literatuur in hedendaagse filosofie en wij zullen onderzoeken op welke manier en in welke mate ze aanwezig zijn in de *Ethica Nicomachea*.²³ Het doel van deze moderne voorbeelden is om aan te geven dat filosofen zich op allerlei manieren tot literatuur verhouden, *ook* wanneer zij niet expliciet reflecteren op hoe de verhouding is of zou moeten zijn. Het onderwerp van dit onderzoek is immers ook niet de *Poëtica* van Aristoteles, waarin hij uiteenzet wat de waarde van epos en drama is. Het doel in dit onderzoek is om te analyseren welke ruimte Aristoteles geeft aan dichters in de *Ethica Nicomachea* en of op de manier waarop hij dat doet inzichten biedt over relatie tussen filosoof en dichter in de vierde-eeuws Athene.

Positie in het onderzoeksveld: Tussen dataverzameling en retoriek

Tot nu toe hebben wij geprobeerd inzichtelijk te maken dat er, zeker ten tijde van Aristoteles, een verwevenheid bestaat tussen literatuur en filosofie en dat filosofen op verschillende manieren 'iets doen' met literatuur. Door een gebrek aan onderzoek naar de literaire verwijzingen in de *NE* is er nog veel te winnen met een literaire benadering. Een van de oorzaken die mogelijk ten grondslag ligt aan het gebrek aan onderzoek is de

²¹ Thijs Lijster (2016). *De grote vlucht inwaarts. Essays over cultuur in een onoverzichtelijke wereld*. Amsterdam: De Bezige Bij. Lijster legt het concept van Horkheimer en Adorno uit, 35-36: "Odysseus is de held van het ascetisme: hij onderscheidt zich van de andere mythologische helden door zich niet blind van woede in de strijd te gooien (zoals een Achilles zou doen), maar steeds tegen zijn directe impulsen in te gaan ten gunste van zijn lange termijn project, de terugkeer naar zijn koninkrijk Ithaka, en van de plichten die hij heeft tegenover zijn vrouw, zoon en onderdanen. (...) Odysseus kan gezien worden als een proto-Totaalmens: hij vaart als het ware van project naar project, en weet voor elke nieuwe uitdaging een creatieve oplossing te verzinnen."

²² Bijvoorbeeld, Lijster (2016) 59: "Daarom is Dave Eggers' roman *The Circle*, over een IT-bedrijf dat langzaam maar zeker uitgroeit tot een totalitaire mogendheid, zo interessant. In recensies werd Eggers nogal eens verweten dat hij als technofob en luddiet een veel te zwart beeld van de gevolgen en effecten van sociale media zou schetsen. Maar waar zijn roman vooral over gaat is de verwarring en ineenstrengeling van het publieke domein en de privésfeer, en de uiteindelijke opheffing van de scheiding tussen die twee."

²³ We zouden een zesde categorie kunnen onderscheiden die wel specifiek is voor moderne literatuur, namelijk de gewoonte om een hoofdstuk te openen met een citaat uit gelijk de filosofie en de literatuur.

huidige scheiding in de disciplines: filosofen en classici bestuderen wellicht dezelfde teksten, maar vanuit een andere invalshoek en vaak verbinden zij hun eigen onderzoek uitsluitend aan hun eigen onderzoeksveld. Onderstaande citaat van de beroemde classicus Kenneth Dover illustreert hoe er zo een gat kan ontstaan tussen de disciplines:

My purpose in this book is to describe the morality – not the moral philosophy – of the period, roughly a century, between the birth of Plato in 428/7 and the death of Aristotle in 322. How far this morality turns out to embody principles and attitudes which resemble any Platonic or Aristotelian axioms, assumptions, hypotheses or findings is a question which I leave entirely to philosophers.²⁴

De laatste woorden typeren de scheiding tussen de disciplines. Dover staat uiteraard geheel in zijn recht zijn onderzoek af te bakenen en het werk is ook zonder de vergelijking met Platonische of Aristotelische opvattingen buitengewoon interessant. Maar daar waar hij aan de ene kant als classicus zijn onderzoek afbakent en de filosoof aanspoort om de literatuur te onderzoeken, bakent aan de andere kant de filosoof zijn werk af en hoopt wellicht dat de classicus de grens overschrijdt. Het gebrek aan aandacht voor de literaire verwijzingen in Aristoteles' corpus kan dus verklaard worden als gevolg van de scheiding van de filosofische en klassieke disciplines.

Dit onderzoek ligt in het midden tussen twee uiteenliggende methoden die tot nu toe zijn ondernomen om invulling te geven aan het onderzoek naar literatuur in Aristoteles. Aan de ene kant bevinden een aantal onderzoeken waarin dataverzameling en categorisering centraal staat, aan de andere kant staat Martha Nussbaum die analyses van Aristoteles verbindt aan hedendaagse maatschappijkritiek.²⁵

De werken van Nussbaum zijn zeer waardevol omdat ze een sterk pleidooi maken voor een interdisciplinaire benadering. Toch nemen wij hier enige afstand van haar argumentatie. Een belangrijk argument in Nussbaums betoog voor een interdisciplinaire benadering is dat zij de scheiding tussen de disciplines anachronistisch vindt: in de *polis* bestond het onderscheid tussen dichters en filosofen niet, dus zouden wij beide ook niet in aparte disciplines moeten bestuderen. Haar benadering is er, als het ware, op gericht

²⁴ Kenneth James Dover (1974). *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*. Oxford: Blackwell, 2.

²⁵ Martha Nussbaum (2001). *The fragility of goodness: luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

om het beeld van dichters en hun aandeel in het debat in vierde-eeuws Athene te 'corrigeren': "Epic and tragic poets were widely assumed to be the central thinkers and teachers of Greece; nobody thought of their work as less serious, less aimed at truth, than the speculative prose treatises of historians and philosophers. Plato regards the poets not as colleagues in another department, pursuing different aims, but as dangerous rivals."²⁶ In haar werk redeneert zij duidelijk naar één punt toe, een punt dat buiten dit onderzoek ligt. Dit onderzoek wijkt in zoverre af van Nussbaum, dat hier geen poging zal worden ondernomen om aan te tonen in hoeverre filosofen en dichters op gelijke voet stonden. Het uitgangspunt in dit onderzoek is dat de winst van een interdisciplinaire benadering bestaat uit het in kaart brengen van de literaire verwijzingen in de *NE*.

Tegelijkertijd zal dit onderzoek verder gaan dan een klein aantal eerdere werken waarin analyses van Aristoteles' literaire verwijzingen centraal staan. Met een geheel ander doel, namelijk tekstoverlevering, heeft bijvoorbeeld George Howes alle literaire verwijzingen in kaart gebracht.²⁷ Het werk van W.S. Hinman bestaat ook grotendeels uit een overzicht geven van de literaire verwijzingen. Hoewel hij zegt uiteen te willen zetten waarom Aristoteles verwijzingen maakt, blijven zijn analyses aan de oppervlakte.²⁸ Reeds genoemd is de dissertatie van McGuire. Dat onderzoek is gericht op de verhouding van Aristoteles tot Homerus. Behulpzaam is de categorisering van de verschillende onderwerpen waarin Aristoteles autoriteit toekent aan Homerus, maar McGuire verbindt daar vervolgens zeer grote, en opmerkelijke, conclusies aan.²⁹

In dit onderzoek zullen wij dichterbij de tekst blijven dan Nussbaum, maar aan de hand van verscheidene verklaringsmodellen verder gaan dan eerder onderzoek in de interpretatie van de functie van de literaire verwijzingen.

Doel en opbouw van het onderzoek

De tekstanalyses zullen worden verbonden aan de cultureel-historische context waarin de *Ethica Nicomachea* tot stand is gekomen. Deze benadering gaat uit van de wisselwerking tussen context en tekstanalyse: begrip van de context zal bijdragen aan het begrip van de verwijzingen op tekstniveau en andersom. Door kennis van de status en

²⁶ Nussbaum (2001) 12.

²⁷ George Howes (1895). "Homeric quotations in Plato and Aristotle." *Harvard Studies in Classical Philology* 6, 153-237.

²⁸ W.S. Hinman (1935). "Literary quotation and allusion in the Rhetoric, Poetics, and Nicomachean Ethics of Aristotle." Dissertatie, Columbia University.

²⁹ McGuire (1977) 166: "The purpose of this study, we might conclude, was to show that Aristotle recognized his affinity of spirit with Homer and demonstrated it widely in his writings."

populariteit van bepaalde dichters, hebben we aanknopingspunten om, bijvoorbeeld, de frequentie van verwijzingen naar Homerus te verklaren. De tekstanalyse kan vervolgens bijdragen aan een vollediger beeld van de verhoudingen tussen filosoof en dichters.

Zo open mogelijk zullen wij de vraag over de functie van de literaire verwijzingen tegemoet treden. In het eerste hoofdstuk worden drie hypothesen op tafel gelegd: 1.) De verwijzingen hebben geen filosofische functie maar dienen als versiering; 2.) De verwijzingen hebben de functie van opheldering en dragen bij aan de overdracht van de filosofische ideeën; en 3.) Aristoteles positioneert de dichters als volwaardige gesprekspartners in zijn discussie. Vervolgens zal een kleine zijstap gemaakt worden naar Aristoteles' verwijzingen naar filosofen. De discussie van de hypothesen en de vergelijking met de filosofische verwijzingen zal handvaten verschaffen voor het analyseren de data in hoofdstuk twee.

In hoofdstuk 2 bestaat uit drie onderdelen: algemene observaties, Aristoteles' houding ten opzichte van dichters, en de functie van literaire verwijzingen. Nadat enkele vragen opgeroepen zijn aan de hand van de algemene observaties, zullen wij onderzoeken of en in hoeverre uit de verwijzingen in de *NE* informatie kunnen halen over Aristoteles' houding ten opzichte van dichters. De focus zal liggen op Homerus en Euripides en wij zullen onderzoeken of de status van dichters weerslag kent in de *NE*, zoals bijvoorbeeld Halliwell stelt: "Outside the *Poetics* Aristotle quotes or cites tragedy on dozens on occasions: Euripides most of all – reflecting, no doubt, his fourth-century popularity in theatre.³⁰ Vervolgens zullen wij de aandacht verleggen naar de functie van de verwijzingen en analyseren op welke manier Aristoteles literatuur gebruikt. Het zal duidelijk worden dat minstens drie functies van de verwijzingen te onderscheiden zijn: 1.) ondersteuning; 2.) illustratie van verschillende opvattingen; 3.) voorbeeld bij een bepaald thema.

Hoofdstuk 3 bestaat uit twee casestudies. De eerste casestudie bespreekt Aristoteles' verwijzing naar Sophocles' Neoptolemus in boek 7. Het doel van deze casestudie om te laten wat de toevoeging kan zijn van een literaire benadering bij een reeds veel besproken onderzoek, zoals *akrasia* waar veel over geschreven is. In dit hoofdstuk zullen wij dieper in gaan op twee interessante passages in de *Ethica Nicomachea*. Wij zullen zien dat Aristoteles Sophocles' tragedie gebruikt als argument tegen Socrates' opvatting over

³⁰ Halliwell (2005) 402.

onbeheerstheid en zullen zien hoe Aristoteles Neoptolemus tot voorbeeld maakt van zijn eigen filosofische concept.

De tweede casestudie is bedoeld als opstap voor verder onderzoek. Wij zullen Aristoteles' discussie van de inscriptie van Delos in de *NE* analyseren. Vervolgens zullen wij deze verwijzing vergelijken met Aristoteles' discussie van dezelfde inscriptie in de tegenwoordig minder bekende *Ethica Eudemia*. Het zal duidelijk worden dat de literaire benadering kan helpen bij het in kaart brengen van verschillen tussen de *NE* en *EE*. Verder onderzoek aan de hand van deze benadering zal mogelijk zelfs tot nieuwe inzichten leiden over de relatie tussen Aristoteles' *Ethica Nicomachea* en *Ethica Eudemia*.

In de conclusie zullen wij benadrukken dat er niet één enkelvoudig antwoord op de hoofdvraag 'wat is de functie van de literaire verwijzingen in Aristoteles' *Ethica Nicomachea*?' bestaat, maar dat het onderzoek vanuit de literaire benadering inzichten geeft over de complexiteit van de manier waarop Aristoteles verwijzingen inzet in zijn betoog, als ook inzichten biedt over de complexiteit van het ethische debat en de verhoudingen tussen filosofen en dichters daarbinnen.

Hoofdstuk 1: De rol van literaire verwijzingen en de positie van dichters

“Even Aristotle, who keeps aloof from the assumption that philosophical contentions stand in need of poetic support, cites and quotes poetry regularly in his own writings in ways which indicate the influence on him of a prevailing mentality that regarded poets and philosophers as pursuers, up to a point at least, of a common wisdom.”³¹

In de inleiding zagen we dat Aristoteles opmerkte dat sommige mensen ervan overtuigd waren dat filosofische ideeën ondersteund dienden te worden met literaire citaten. Aristoteles deelde deze opvatting niet, tegelijkertijd maakt hij wel regelmatig literaire verwijzingen. In dit hoofdstuk zullen we drie hypothesen over de rol van de literaire verwijzingen in de *NE* bespreken: 1.) De literaire verwijzingen hebben geen functie in de filosofische uiteenzetting, maar ze dienen als opsmuk. Met behulp van de verwijzingen maakt Aristoteles zijn uiteenzetting aantrekkelijk voor de toehoorder en blijft de leerling bij de les. 2.) De literaire verwijzingen hebben een ondersteunende functie in het filosofische betoog. De rol is vergelijkbaar met de talloze voorbeelden van *technê* en vergelijkingen met gezondheid. Zowel de voorbeelden als de literaire verwijzingen werken ter illustratie van Aristoteles' argumenten; de toehoorder krijgt het zogenoemde 'plaatje bij het praatje'. 3.) Aristoteles maakt literatuur tot een volwaardige gesprekspartner in het ethische debat. Aristoteles neemt de dichters en de ethische kwesties die naar voren komen in de literatuur serieus. Wij zullen deze drie hypothesen uitwerken om een aantal mogelijke functies op tafel te leggen.

In het tweede deel van dit hoofdstuk zullen wij ons kort richten tot de filosofische verwijzingen in de *NE*. Het doel van die paragraaf is om een overzicht te geven van de manier waarop Aristoteles naar filosofen verwijst, hoe vaak en bij welke onderwerpen. Er zal geen volledige analyse gemaakt worden van alle filosofische verwijzingen – dat is een onderzoek op zich – maar het zal door middel van vergelijking bijdragen aan de analyses van de literaire verwijzingen. Een overzicht van de filosofische verwijzingen biedt stof waartoe wij de literaire verwijzingen kunnen verhouden. Het doel van dit hoofdstuk is om handvaten te verschaffen voor de analyses van de tekst in hoofdstuk twee.

³¹ Stephen Halliwell (2000). “The subjection of muthos to logos: Plato’s citations of the poets.” *The Classical Quarterly* 50, 94-112: 94.

Hypothese 1: Versiering

“When there is no apparent and concrete answer to the question ‘why, for what purpose or in order to support what, does a certain author present a poetic citation?’ it seems probable that the sole “gain” from the inclusion of such a quotation is the adornment of one’s narrative style.”³²

In de eerste hypothese ‘versiering’ gaan wij ervanuit dat de literaire verwijzingen geen filosofische functie hebben. De valkuil voor een onderzoek als deze bestaat uit het ‘overinterpreteren’ van bevindingen. Hoe spannend het ook zou zijn om een betoog te schrijven over onmisbare rol van dichters zowel in de *NE* als in het bredere debat in vierde-eeuws Athene – dat betoog zou van weinig waarde zijn als wij niet eerst kritisch bekijken of de aanwezigheid van literatuur in Aristoteles’ werk niet een heel andere, ietwat oppervlakkiger verklaring zou kunnen hebben, namelijk dat de verwijzingen de functie hebben van ‘opsmuk’. Over citaten in Plato’s corpus, bijvoorbeeld, zegt Halliwell: “Poetry can be quoted or invoked, then, for its elegance of language” of ook “for the sake of displaying his own cultural stylishness and adroitness.”³³ Toch wordt duidelijk uit Halliwell’s artikel dat de functie van de verwijzingen als ‘opsmuk’ extra is naast andere functies. Dat blijkt ook uit het bovenstaande citaat uit Daniela Duecks onderzoek naar literaire verwijzingen in Seneca en Cicero. Terwijl het enerzijds de hypothese ondersteunt, is het belangrijk te onderstrepen dat zij de mogelijkheid dat een citaat ‘slechts’ ter versiering dient verbindt aan de voorwaarde ‘wanneer er geen waarschijnlijk en concreet antwoord is waarom en met welk doel het citaat gemaakt is’.³⁴ Het is dus goed denkbaar dat citeren ter versiering tot een van de functies behoort. Zeker als we voorstellen dat de *Ethica Nicomachea* het product is van een reeks hoorcolleges, dan lijkt het aannemelijk dat Aristoteles citaten in zijn filosofische uiteenzetting gebruikte met het doel af en toe het proza te doorbreken en zo de aandacht van zijn toehoorder vast te houden.³⁵ Hinman stelt daarentegen dat: “[Aristotle] has not turned aside from his topic

³² Daniela Dueck (2009). “Poetic quotations in latin prose works of philosophy.” *Hermes* 137, 314-334: 327.

³³ Halliwell (2000) 97.

³⁴ Het onderzoek van Dueck is niet een op een vergelijkbaar met dit werk omdat zij de literaire verwijzingen van Seneca en Cicero heeft geanalyseerd. In haar onderzoek heeft ze een vergelijkbare methode toegepast met de huidige waardoor, ondanks de verschillen, enkele inzichten ook gelden voor Aristoteles.

³⁵ Dueck (2009) 238: “A poetic verse breaks the monotony of the prose.”

for the purpose of quoting some beautiful passage or alluding to a favorite author. Many a quotation ends abruptly although its aesthetic and even literary value would be enhanced by its extension.”³⁶ Op een aantal citaten van meerdere verzen na zijn de meeste verwijzingen in de *NE* inderdaad geen volledige verzen. De hypothese van ‘versiering’ is dus niet afdoende om te aanwezigheid van de literaire verwijzingen te verklaren

Hypothese 2: Opheldering

De tweede hypothese gaat uit van een ondersteunende functie van de literaire verwijzingen. De rol is vergelijkbaar met de rol van de talloze voorbeelden over voornamelijk gezondheid en *technê*. In zijn uitleg van het verwerven van voortreffelijkheden van karakter, maakt Aristoteles bijvoorbeeld de vergelijking met de bouwmeester en citerspeler: zoals je *technê* verwerft door oefening, zo verwerf je ook *aretê* door oefening.³⁷ Door de vergelijking met het verwerven van vaardigheden in het algemeen weet Aristoteles zijn argument over het ontwikkelen van voortreffelijkheid te verduidelijken. Aan het eind van dit boek zien we dat Aristoteles een literaire verwijzing op eenzelfde manier inzet, maar nu door een specifieke scene uit de *Ilias* op te roepen. Hij spoort aan om een voorzichtige houding ten opzichte genot te hebben, zoals ‘de oudsten’ van de Trojanen die Helena zien naderen en versted staan van haar schoonheid, maar haar vervolgens wegsturen om onheil te voorkomen (Hom. *Il.* III 156-60). Aristoteles zegt, 1109b9-11:

ὄπερ οὖν οἱ δημογέροντες ἔπαθον πρὸς τὴν Ἑλένην, τοῦτο δεῖ παθεῖν καὶ ἡμᾶς πρὸς τὴν ἡδονήν, καὶ ἐν πᾶσι τὴν ἐκείνων ἐπιλέγειν φωνήν: οὕτω γὰρ αὐτὴν ἀποπεμπόμενοι ἤττον ἀμαρτησόμεθα.³⁸

³⁶ Hinman (1935) 167.

³⁷ Ar. *NE* 1103a33-1103b1: “Wij verwerven voortreffelijkheden door ze eerst te oefenen, zoals het ook is bij de andere vaardigheden: want wat wij moeten leren om te doen, dat leren wij al doende, zoals zij door te bouwen bouwmeesters worden en door het citer spelen citerspelers: zo worden wij ook rechtvaardig door rechtvaardige handelingen te verrichten, gematigd door gematigde handelingen en dapper door dappere handelingen.” (τὰς δ’ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί: οὕτω δὲ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ’ ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.)

³⁸ De Griekse citaten komen uit de teksteditie van J. Bywater (1894). *Aristotle's Ethica Nicomachea*. Oxford: Clarendon Press.

“Zoals de oudsten dus stonden tegenover Helena, zo ook moeten wij staan tegenover genot, en elke keer hun woorden uitkiezen: want als wij haar zo wegsturen zullen we minder fouten maken.”

Op deze manier kan Aristoteles een literaire verwijzing inzetten om een punt te verduidelijken.

Deze functie van opheldering aan de hand van literaire voorbeelden komt ook regelmatig voor in de dialogen van Plato. Nussbaum merkt hierover op dat Plato's gesprekspartners “when in search of illumination about virtue or choice, turn naturally to the words of Homer, Hesiod, Simonides, Pindar, the tragic poets.” Niet alleen kijken Plato's gesprekspartners naar de dichters, maar ook, zo gaat Nussbaum verder: “rarely, if ever, to the words of anyone whom we list as a philosopher.”³⁹ Zo lijkt een ondersteunende rol voor literatuur in een filosofische discussie natuurlijk: wanneer een moeilijk punt in de argumentatie bereikt wordt, dan kan een voorbeeld verhelderen of kunnen de woorden van een dichter bijdragen aan de overdracht van het idee. De functie van opheldering zien wij in Plato in de vragende vorm van zijn gesprekspartners. De *Ethica Nicomachea* verschilt in vorm waardoor Aristoteles in zijn uiteenzettingen geen onderbrekingen heeft van gesprekspartners die om opheldering kunnen vragen. De functie van de verwijzingen lijkt desalniettemin dezelfde: Aristoteles biedt met de verwijzingen extra uitleg aan zijn toehoorder.

Hypothese 3: Discussie

In de derde hypothese gaan wij nog een stap verder en veronderstellen wij een grote inhoudelijke functie van de verwijzing: Aristoteles presenteert de dichters als volwaardige deelnemers in het ethisch debat. Deze hypothese veronderstelt ook een grote ‘input’ van literatuur; waar Aristoteles bij de opheldering zelf voorbeelden uitkiest om zijn eigen punten uit te leggen, draagt de literatuur hier onderwerpen aan. Niet alleen refereert Aristoteles met zijn verwijzingen aan ethische vraagstukken in de literatuur, hij is als het ware ‘gedwongen’ een discussie aan te gaan met de dichters. Deze hypothese sluit aan bij de eerste subcategorie van ‘literatuur *in* filosofie’: de literaire verwijzing fungeert als het uitgangspunt van de filosofische discussie. Verschillende ethische onderwerpen, bijvoorbeeld over rechtvaardigheid, schuld en verantwoordelijkheid,

³⁹ Nussbaum (2001) 124.

speelden een grote rol in tragedie: Is wraak nemen te rechtvaardigen? Of, welke schuld en verantwoordelijkheid treft Oedipus die een moord pleegt zonder te weten dat hij zijn vader doodt?⁴⁰

In een ethisch werk lijkt een discussie tussen filosoof en dichter in bepaalde mate het gevolg van de gedeelde interesse in dezelfde vraagstukken. Zoals Allan duidelijk uitlegt: de methode van de dichter verschilt van die van de filosoof, maar de filosofische dimensie van tragedie was groot en ethische debatten kregen zo ook vorm in drama. Ethische thema's werden door de dichters verkend en uitgewerkt: "The exploration of these ethical issues in tragedy is particularly stimulating, since the variety of characters, attitudes, principles, and emotions presented in each play generates a moral universe which provokes, challenges, the sympathies and moral judgments of the audience."⁴¹ Bovendien zouden we kunnen beargumenteren dat juist de vorm waarin dichters ethische vraagstukken behandelen Aristoteles dwingen tot het behandelen van de tragedies in zijn werk: door de weergave van verschillende blikken van verschillende personages op de ethische vraagstukken blijft in tragedies een duidelijke uiteenzetting van ethische kwesties uit. Tragedies laten het publiek met vragen achter, het doel van de filosoof is om de complexiteit uiteen te zetten en antwoorden te formuleren. Het is mogelijk dat Aristoteles om deze rede ethische vraagstukken uit drama in de *NE* bespreekt, namelijk om zijn toehoorder antwoorden op de vragen te bieden.

Wanneer een literaire verwijzing in een discussie ontbreekt op een plaats waar wij die wel zou verwachten, worden we geconfronteerd met de vraag in hoeverre Aristoteles zich daadwerkelijk genoodzaakt zag te reageren op vraagstukken uit tragedie, of dat hij alleen verwijzingen inzette op punten waar hij dat zelf noodzakelijk of nuttig achtte. In de uiteenzettingen over onwetend of onvrijwillig handelen (3.1109b30-1111a22) en uit eigen beweging onrecht doen (5.1135a15-1136a9) zou men een verwijzing naar Sophocles' *Oedipus* kunnen verwachten. Enerzijds is er een tragedie waarin het vraagstuk over het (on)vrijwillig vermoorden van de vader ethische kwesties aan de kaak stelt, anderzijds bespreekt Aristoteles in twee passages in de *NE* dezelfde onderwerpen. Maar in die passages verwijst Aristoteles niet expliciet naar de *Oedipus*.⁴² Meerdere

⁴⁰ Allan (2005) 80: "Questions of culpability were of particular interest to the Athenians, given the litigiousness of their society, and are canvassed by all three tragedians [Euripides, Sophocles and Aeschylus]."

⁴¹ Idem, 80.

⁴² Terwijl uit de *Poetica* blijkt dat Aristoteles bekend was en op verschillende plaatsen aandacht aan de *Oedipus* besteedt. Zie ook: Rowe&Broadie (2002) 39. Broadie gebruikt zelf het verhaal van *Oedipus* om

mogelijkheden zouden het ontbreken van die verwijzing kunnen verklaren, maar het zet vraagtekens bij de hypothese dat Aristoteles zich *moet* verhouden tot literatuur. Aristoteles lijkt de rol van dichters als gesprekspartners te beperken en slechts selectief op bepaalde momenten dichters uit te nodigen voor een bijdrage in zijn discussie.

Een vergelijking tussen verwijzingen naar filosofen en dichters

In deze paragraaf zullen wij kort uitwijken naar Aristoteles' filosofische verwijzingen. Met het doel om specifiek de functie van literaire verwijzingen te kunnen interpreteren, is het nuttig om te kijken naar Aristoteles' manier van verwijzen in het algemeen. Door een overzicht te geven van de filosofische verwijzingen hebben wij meer context voor de analyses in het volgende hoofdstuk. Zo kunnen wij observaties over de literaire verwijzingen zoals frequentie, onderwerpen en Aristoteles' houding spiegelen aan de verwijzingen naar filosofen. Zeker om de hypothese over de functie van de literaire verwijzingen in de discussie te testen is het behulpzaam dit af te kunnen zetten tegen enkele observaties over de functie van de filosofische verwijzingen in Aristoteles' uiteenzettingen.

In tabel 1 (zie appendix) zien wij een overzicht van de filosofische verwijzingen. De eerste twee kolommen geven informatie over de plek waar Aristoteles de verwijzing maakt, de derde kolom geeft aan naar wie. De laatste twee kolommen geven informatie over de manier waarop Aristoteles dit doet: maakt hij een expliciete of impliciete verwijzing en welke houding neemt hij aan ten opzichte van de filosoof?

In totaal maakt Aristoteles 31 verwijzingen waarvan 19 expliciet, i.e. dat hij niet alleen een filosoof aanhaalt, maar hem ook expliciet bij naam noemt. In het merendeel van de verwijzingen neemt hij een kritische houding aan ten opzichte van de filosofen en wordt de verwijzing vaak gemaakt wanneer Aristoteles verschillende opvattingen bespreekt of een discussie over een bepaald onderwerp uiteenzet. Uit deze tabel komt naar voren dat Aristoteles het vaakst naar Plato verwijst, vervolgens Speusippus en dan Socrates. Het aantal verwijzingen zijn echter beperkt. Zes keer verwijst hij naar Plato, waarvan slechts twee keer expliciet. Daarbij moet wel de kanttekening geplaatst worden

Aristoteles uiteenzetting over handelen uit onwetendheid en eigen beweging uit te leggen: "Here Aristotle might have made good use of a distinction which he employs frequently throughout his philosophy, between sameness in *actuality* and sameness *in account*. Oedipus' killing the obstreperous old man at the crossroads was the same actuality as Oedipus' killing his father, but the 'accounts' differ, which is why Oedipus knew he was doing one of those things but not the other, and did only the first one voluntarily."

dat Aristoteles meermaals een uitgebreide passage wijdt aan de ideeën van Plato.⁴³ Aristoteles is overwegend kritisch naar Speusippus toe. Opmerkelijk, eenmaal heeft Aristoteles een positievere houding naar hem (1096b5-7) en dat is ook de enige keer dat Aristoteles hem bij naam noemt. Ook in de verwijzingen naar Socrates is Aristoteles erg kritisch.

Het is mogelijk dat Aristoteles zich grotendeels kritisch opstelt naar deze filosofen omdat hij zijn positie ten opzichte van hen duidelijk wil maken. Hij houdt zich duidelijk op inhoudelijke punten tot hen, het is interessant om dit te vergelijken met de dichters. Wat bovendien opvalt is de filosofische verwijzingen gecentreerd zijn in Aristoteles' discussies over het goede en genot in boek 1, 7 en 10. Bijna de helft van de filosofische verwijzingen, namelijk 14 keer, wordt gemaakt in een discussie over de verwante thema's van genot, het goede en een gelukkig leven. Daarnaast zien we een aantal verwijzingen in de opening van boek 8 over vriendschap, maar die zijn nauwelijks vergelijkbaar met de andere omdat Aristoteles daar slechts kort aanhaalt welke opvattingen over vriendschap bestaan en ze vervolgens naast zich neerlegt. Opvallend is dat in boek 4 over karaktereigenschappen er geen enkele verwijzing wordt gemaakt en in boek 5 over rechtvaardigheid slechts één. Het is interessant om te vragen in hoeverre Aristoteles tijdens de discussies waarin hij filosofische verwijzingen maakt ook literaire verwijzingen maakt en of hij bij onderwerpen waar filosofische verwijzingen ontbreken wel een discussie aangaat met dichters.

Aristoteles' methode en de aanwezigheid van verwijzingen in de *NE*

Wij hebben nu een aantal hypotheses en vergelijkingsmateriaal als handvaten voor de analyses van de literaire verwijzingen. Op dit punt is het behulpzaam om beknopt een opmerking te maken over de methode die Aristoteles gebruikt in de *NE*. Het feit dat Aristoteles literaire verwijzingen maakt hangt hier mee samen. Dit onderzoek opende met een citaat over Aristoteles' werkwijze: in zijn uiteenzettingen overweegt hij niet alleen filosofische ideeën maar ook algemene opvattingen, zoals ethische kwesties uit literatuur.⁴⁴ In de bekende passage (1145b2-8) in boek 7 verwoordt Aristoteles het als volgt:

⁴³ Bovendien zouden er mogelijk meer impliciete verwijzingen in de *NE* naar Plato kunnen zitten. Op veel punten houdt Aristoteles zich uiteraard tot zijn leer, maar hij lijkt niet vaak specifieke verwijzing te maken.

⁴⁴ Zie voetnoot 1.

δεῖ δ', ὡσπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων, τιθέντας τὰ φαινόμενα καὶ πρῶτον διαπορήσαντας οὕτω δεικνύναι μάλιστα μὲν πάντα τὰ ἔνδοξα περὶ ταῦτα τὰ πάθη, εἰ δὲ μή, τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτατα: ἐὰν γὰρ λύηται τε τὰ δυσχερῆ καὶ καταλείπηται τὰ ἔνδοξα, δεδειγμένον ἂν εἴη ἰκανῶς.

“Wij moeten, net als bij de andere onderwerpen, de opvattingen uiteenzetten en eerst de moeilijkheden onderzoeken, dan zo goed mogelijk alle opvattingen omtrent deze gemoedstoestanden aantonen, en als dat niet mogelijk is, dan de meeste en de belangrijkste: want als de moeilijkheden opgelost kunnen worden en er gangbare opvattingen overblijven, dan zal het onderwerp voldoende besproken zijn.”

Wij zouden dus kunnen beargumenteren dat, in lijn met de derde hypothese, Aristoteles naar dichters verwijst omdat zij een bron vormen van gangbare of belangrijke opvattingen over ethische kwesties. Maar, zoals Dover uitlegt, het is niet gemakkelijk gangbare opvattingen over ethiek uit epos of drama te filteren: “The chief obstacle to the identification of elements of popular morality in drama of any kind is the simple fact that drama consists of utterances of fictitious person in fictitious situations.”⁴⁵ Dit contrasteert Dover met uitspraken uit politieke of rechterlijke redevoeringen. In die contexten zal een spreker dichterbij gangbare ethische opvattingen blijven omdat hij het niet kon veroorloven om aanstoot te geven aan de moraliteit van de jury of zijn publiek.⁴⁶ In drama, daarentegen, kan de dichter dit risico wel nemen waardoor de mogelijkheid bestaat dat uitingen over ethische kwesties binnen het drama afwijken van heersende opvattingen in de maatschappij. Daar komt bij dat een dichter met opzet personages op verschillende manieren neerzet: “When it is obvious (as it sometimes is) that we are expected to despise or dislike a character, sentiments uttered by that character are likely to differ from what was generally accepted at Athens.”⁴⁷ De kritiek van Plato op literatuur was sterk aan dit principe verbonden: dat ten eerste personen met ‘slechte moraliteit’ ten tonele werden gevoerd en ten tweede, dat men vervolgens de dichter niet kon vragen over wat zijn

⁴⁵ Dover (1974) 14.

⁴⁶ Idem, 6.

⁴⁷ Idem, 16.

bedoeling en overtuiging was, waardoor men vervolgens in discussie met elkaar raakt over de interpretatie van de dichter.⁴⁸

Wanneer wij willen onderzoeken in hoeverre Aristoteles de literaire verwijzingen maakt met het doel populaire opvattingen te weergeven, dan is het goed om bewust te zijn van de moeilijkheden die daarmee samenhangen. Het is niet alleen voor ons nu ingewikkeld om ethische opvattingen van een dichter te reconstrueren aan de hand van enkele, op zichzelf staande verzen, Dover illustreert dat dit ook in de Oudheid het geval was: “The ancients themselves have set us a very bad example by treating tragic passages and individual verses, isolated from their dramatic contexts, as if they were recommendations given by the poet to his audience.”⁴⁹ Dover maakt dit inzichtelijk aan de hand van een voorbeeld over Euripides. Een vers uit *Hippolytus* werd namelijk tegen de dichter gebruikt: “The line 612 achieved notoriety; it is turned against Euripides in Aristophanes’ *Frogs* 1471, and no doubt there were many in the audience of *Frogs* who relished that.”⁵⁰ Ook in de *Ethica Nicomachea* valt op dat Aristoteles zich uitgesproken kritisch uitlaat over bepaalde stukken van Euripides. In het volgende hoofdstuk zullen wij nader onderzoeken hoe Aristoteles zich tot Euripides verhoudt.

⁴⁸ Zie Plato *Protagoras* 347E. Halliwell (2000) bespreekt deze discussie over *muthos* en *logos* bij dichters uitvoerig, 104-106.

⁴⁹ Dover (1974) 14-15.

⁵⁰ Idem, 15. Dover verwijst naar Eur. *Hipp.* 612: ἡ γλῶσσ’ ὀμώμοχ’, ἡ δὲ φρήν ἀνώμοτος. “Mijn tong heeft gezworen, maar mijn hart staat niet onder ede.” In de *Kikkers* van Aristophanes moet Dionysos wil of Euripides of Aeschylus uit de Onderwereld halen terug naar Athene. Na een debat tussen de dichters is breek het keuzemoment aan. Euripides drukt Dionysos op het hart dat hij beloofd heeft hem mee terug te nemen, waarop Dionysos gevat antwoord, 1471: ἡ γλῶττ’ ὀμώμοκ’, Αἰσχύλον δ’ αἰρήσομαι. “Mijn tong heeft gezworen, maar ik kies Aeschylus.” Aristophanes verwijst hier naar de uitspraak van Hippolytus en laat Dionysos Euripides daarvoor nu afrekenen.

Hoofdstuk 2: Analyse op basis van de gehele *Ethica Nicomachea*

In dit hoofdstuk zullen wij allereerst een aantal algemene observaties maken over de literaire verwijzingen in de *NE* aan de hand van een schematisch overzicht. Na een aantal vragen te hebben opgeroepen over de verwijzingen in het algemeen, zullen we aan de hand van een aantal voorbeelden twee onderwerpen bespreken: Aristoteles' houding ten opzichte van dichters en de functies van de verwijzingen in Aristoteles' argumentatie. Het doel van dit hoofdstuk is om de complexiteit van ons vraagstuk uiteen te zetten. We zullen zien dat de status van een dichter van invloed is op Aristoteles' manier van verwijzen. Ook zal het duidelijk worden dat minstens drie functies van de verwijzingen te onderscheiden zijn: 1.) ondersteuning; 2.) illustratie van verschillende opvattingen; 3.) voorbeeld bij een bepaald thema. Zo zal uit de analyses van verschillende verwijzingen blijken dat de verwijzingen geen homogene groep vormen.

Algemene observaties over de literaire verwijzingen

Tabel 2 (zie appendix) geeft een overzicht van alle literaire verwijzingen in de *NE*. Het overzicht is zo vormgegeven dat men niet afhankelijk is van een index om de verwijzingen per dichter te kunnen vinden maar het gaat uit van de opbouw van de *NE*. In eerste instantie wordt uitgegaan van de chronologie in overeenstemming met het uitgangspunt van dit onderzoek: Aristoteles en de manier waarop hij literatuur gebruikt staan centraal. Dus het overzicht volgt de opbouw van de *NE* om in een oogopslag duidelijk te maken waar Aristoteles welke literaire verwijzing maakt.

Het overzicht stelt ons in staat observaties te maken over de literaire verwijzingen in het gehele werk en is er voornamelijk op gericht om twee dingen in kaart te brengen: de functie van de verwijzingen en Aristoteles' houding ten opzichte van dichters. Om inzicht te kunnen krijgen in de functie van de literaire verwijzingen, is het noodzakelijk om meer in kaart te brengen dan de regelnummer en de verwijzing. Juist de context met aandacht voor de verscheidenheid aan onderwerpen en de plaats in Aristoteles' uiteenzetting zijn relevant voor dit onderzoek. Voor Aristoteles' houding ten opzichte van dichters is het tegelijkertijd belangrijk om te kijken naar de manier waarop hij een verwijzing maakt. Het overzicht geeft beknopte informatie over beide aspecten en is op dezelfde wijze ingedeeld als de tabel met de filosofische verwijzingen: de eerste twee kolommen geven informatie over de plek waar Aristoteles de verwijzing maakt, de derde kolom noemt de dichter en de vierde of de verwijzing expliciet is of niet. De vijfde kolom licht beknopt Aristoteles'

gebruik toe; de verwijzing werkt ter ondersteuning van zijn eigen argument, ter illustratie van een algemene opvatting, of hij verwijst naar een specifiek persoon/personage. Waar relevant is in de vijfde kolom Aristoteles' houding ten opzichte van de dichter opgenomen.

De tabel laat zien dat Aristoteles in het gehele werk 52 literaire verwijzingen maakt. In net iets meer dan de helft van de gevallen, namelijk 28 keer, maakt Aristoteles een expliciete verwijzing: hij noemt de dichter bij naam. Elf keer combineert hij een expliciete verwijzing met een citaat van de genoemde dichter. Bijvoorbeeld, de eerste dichter die wij tegenkomen in de *NE* is Hesiodus (1095b10-13). Aristoteles doet expliciet beroep op Hesiodus ter ondersteuning van zijn argument dat zijn toehoorder een goede opvoeding moet hebben genoten zodat hij de juiste uitgangspunten (*archê*) heeft voor het komende onderzoek over ethische kwesties. Heeft men niet de juiste uitgangspunten en is men ook niet in staat die te verwerven, dan, zo laat hij Hesiodus zeggen, is hij een waardeloze man (ὁ δ' αὖτ' ἀχρήσιος ἀνήρ, 1095b13). In boek 7 in een discussie over onbeheerstheid zien we een vergelijkbare verwijzing. Aristoteles legt uit dat onbeheerstheid geen slechtheid is, maar dat het daar wel op lijkt als men kijkt naar de handelingen die voortkomen uit onbeheerstheid en slechtheid. Ter illustratie maakt hij als volgt een expliciete verwijzing: "Zoals de uitspraak van Demodocus over de Milesiers: 'de Milesiërs zijn niet dwaas, maar zij gedragen zich alsof ze dwaas zijn.'"⁵¹

Wij kunnen afvragen of er een relevant verschil is tussen expliciete en impliciete verwijzingen. Ligt er een bewuste keuze aan ten grondslag wanneer Aristoteles het een of het ander doet? Zou de keuze bewust zijn, dan laat de onderliggende reden alsnog naar zich gissen. Is het vorm van eruditie? Of mogelijk een bevestiging van een bepaalde wijsheid van een dichter? Of, zou Aristoteles zijn eigen punt willen ondersteunen met een citaat maar tegelijkertijd enige afstand tot de uitspraken willen bewaren? Door expliciet te maken dat het respectievelijk Hesiodus' en Demodocus' woorden zijn, kan het hem niet worden nagedragen dat hij een man waardeloos noemt of het gedrag van Milesiërs dwaas. Het onderzoeken van deze en andere mogelijke verklaringen ligt, echter, buiten de beperkte omvang van dit onderzoek. Op dit punt volstaat het om te onderkennen dat het niet mogelijk is om een eenduidige waarde toe te kennen aan expliciete verwijzingen.⁵²

⁵¹ 1151a8-9: ὡπερ τὸ Δημοδόκου εἰς Μιλησίουσ "Μιλήσιοι ἀξύνετοι μὲν οὐκ εἰσίν, δρῶσιν δ' οἷάπερ ἀξύνετοι. Van de elegische dichter zijn alleen fragmenten overgeleverd.

⁵² Overigens opvallend, vier keer verwijst Aristoteles expliciet naar een dichter en een titel van zijn werk. In boek 6 citeert hij uit de *Margites* die hij toeschrijft aan Homerus (1145a15). In boek 7 noemt hij namen en werken van drie tragediedichters: Sophocles' *Philoctetes* (1146a20) en Theodectes' *Philoctetes* en

In twee bijzondere gevallen noemt Aristoteles expliciet een dichter, Aeschylus in boek 3 en Simonides in boek 4, maar verwijst hij niet zozeer naar hen als dichters maar gebruikt hen als voorbeeld in zijn uiteenzettingen over respectievelijk handelen uit onwetendheid (1111a10) en gierigheid (1121a7). In combinatie met de bijzondere verwijzingen is het opmerkelijk dat de dichters geen ‘literaire bijdrage’ hebben in de *NE*. Aristoteles maakt namelijk slechts één keer een allusie naar Simonides (1100b22) en er is geen enkel citaat of allusie naar een werk van Aeschylus.

Er zijn 21 verwijzingen zonder vermelding van de naam van een dichter. Met behulp van de commentaren zijn deze impliciete verwijzingen in kaart gebracht, bestaande uit 14 citaten en 7 allusies. Dueck noemt in haar onderzoek over het gebruik van citaten door Cicero vier mogelijke verklaringen voor impliciete verwijzingen. Deze zijn ook van toepassing op Aristoteles: 1.) De citaten/allusies zijn geworden tot spreekwoorden of gemeenplaatsen. 2.) Iedereen herkent de verwijzing waardoor het noemen van de dichter overbodig is. 3.) Het expliciet maken draagt niet bij aan het begrip van de nieuwe context waarin de verwijzing wordt gemaakt. 4.) De schrijver kent de oorsprong van het citaat niet.⁵³ Dueck voegt daaraan toe dat: “A certain verse may be quoted several times by the same author or by various authors and in different contexts. This may indicate the popularity of certain verses, possibly known outside their original context as common proverbial expressions.”⁵⁴ Een voorbeeld hiervan vinden wij bijvoorbeeld in Aristoteles’ uiteenzetting van verschillende opvattingen over vriendschap. Bij het idee over vrienden tussen gelijksoortigen maakt hij een allusie naar Homerus.⁵⁵ (1155a35). McGuire merkt op dat: “In four different works Aristotle refers to the same phrase of Homer to exemplify a common insight into the nature of friendship – that it is based on attraction of persons like each other.”⁵⁶ Het is goed voorstelbaar dat deze uitspraak, hoewel die nog wel te herleiden was naar Homerus, ten tijde van Aristoteles het karakter van een gezegde had gekregen. Met een impliciete verwijzing maakt Aristoteles dus mogelijk geen gebruik van de autoriteit van een dichter of zijn specifieke inzichten over een bepaald onderwerp, maar presenteert het mogelijk als algemeen inzicht of populaire opvatting.

Carcinus’ *Alope* (1150b9-10). Daarnaast verwijst hij in boek 9 expliciet naar een tragedie maar niet de dichter: ter illustratie van tweedracht verwijst hij naar de *Fenicische vrouwen* van Euripides (1167a33).

⁵³ Dueck (2009) 317.

⁵⁴ Idem, 319.

⁵⁵ 1155a35: ὅθεν τὸν ὁμοίον φασιν ὡς τὸν ὁμοιον, met ‘Soort zoekt soort’ verwijst Aristoteles naar Hom. *Od.* 17.218: ὡς αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖν. “Zoals altijd brengt god gelijke samen bij gelijke.”

⁵⁶ McGuire (1977) 126.

Zoals reeds duidelijk werd in de bespreking van de eerste hypothese ‘versiering’ beslaan veel van de verwijzingen geen volledige verzen. Vaak bestaan de citaten en de verwijzingen naar of opmerkingen over dichters uit enkele woorden, soms van een korte inleiding of commentaar voorzien. In contrast hiermee, is het opvallend dat Aristoteles verspreid door het werk in totaal 10 keer een citaat van twee of meer verzen heeft opgenomen.⁵⁷ Wij zouden ons kunnen afvragen of de functie van deze lange citaten verschilt van de kortere verwijzingen. Een antwoord op die vraag, echter, zal in een ander onderzoek uitgewerkt moeten worden.

Tot slot, in de eerste observaties zijn er drie verwijzingen die opvallen. De eerste is de discussie in boek 1 over ‘het opschrift van Delos’. Aristoteles verwijst hier niet naar de verzen van een dichter maar expliciet naar de vindplaats: dit is de enige bespreking van een inscriptie.⁵⁸ In hoofdstuk 3 zal deze verwijzing als casestudie worden besproken. De twee andere gevallen zijn bijzonder omdat ze niet naar een specifieke dichter of vers verwijzen maar naar ‘komedies’ en ‘dichters’ in het algemeen. In boek 4 stipt hij kort het verschil aan tussen komedies uit zijn tijd en eerder: hij maakt dus geen expliciete verwijzing, maar gebruikt de verwijzing naar komedies in het algemeen ter illustratie bij zijn uiteenzetting over geestigheid (1128a23). In boek 9 over vrienden beroept hij zich eenmaal op de autoriteit van ‘dichters’ in het algemeen en verwijst hij naar de gewoonte van dichters om uitsluitend de vriendschap tussen twee personen te bezingen (1171a16).

Hoewel Aristoteles in totaal naar 14 verschillende dichters verwijst, wordt het merendeel van de verwijzingen naar een viertal dichters gemaakt. Van de 52 verwijzingen maakt hij er 34 gezamenlijk naar Homerus, Euripides, Hesiodus en Theognis. Er zijn maar liefst 20 verwijzingen naar Homerus in de *NE*. In boek 3 over moed zijn er twee clusters: in de regels 1116a23-35 citeert hij driemaal een vers en iets later, in 1116b28-30, verwijst hij in een opsomming naar drie verschillende verzen. De *Ilias* vormt de grootste bron met 13 verwijzingen; 5 maal verwijst hij naar de *Odyssee*; eenmaal verwijst Aristoteles naar Homerus als bron over vroeger (1113a8-9) en eenmaal citeert hij uit de *Margites* die hij aan Homerus toeschrijft. Aristoteles verwijst 10 keer naar Euripides, waarvan 5 keer expliciet; 6 keer naar Hesiodus waarvan maar 1 keer expliciet; en 5 keer naar Theognis

⁵⁷ Vier verzen van Hesiodus (1.1095b10-13); twee verzen uit de inscriptie van Delos (1.1099a27-28); tweemaal twee verzen van Homerus over dapperheid (3.1116a23-25; 3.1116b28-30); een kritische bespreking van drie verzen uit Euripides *Alcmaeon* (5.1136a10-16); Twee verzen van Agathon (6.1139b9-11) en twee verzen uit *Margites* (1141a14-15); vier verzen uit Euripides' *Philoctetes* (6.1142a2-5); en in boek 7 twee verzen Anaxandrides (1152a22-23) en vier verzen van Evenus (1152a31-34).

⁵⁸ Rowe&Broadie (2002) 281: Verzen bestaan in varianten bij Theognis, Simonides en Sophocles.

waarvan 2 keer expliciet. In de komende paragrafen zullen wij nader kijken naar de aanwezigheid van deze vier dichters en de manier waarop Aristoteles hen gebruikt.

Het verschil in houding naar dichters

Ten opzichte van een dichter of een verwijzing kunnen wij in het algemeen een onderscheid maken tussen een neutrale of positieve houding en een kritische houding. Dit kunnen we nog verder toespitsen door een onderscheid te maken tussen de houding ten opzichte van het idee/uitspraak in het citaat; de houding ten opzichte van het personage, en ten opzichte van de dichter. In een positieve houding stemt Aristoteles in met het citaat, stelt hij het personage als voorbeeld of schrijft hij autoriteit of inzicht toe aan de dichter. In een kritische houding zien we dat Aristoteles of afwijzend of corrigerend staat tegenover de verwijzing. We zullen niet elke literaire verwijzing afzonderlijk analyseren maar zijn nu voornamelijk geïnteresseerd in de vraag of we verschil zien in Aristoteles' houding ten opzichte van verschillende dichters. Zoals besproken in de inleiding, erkende Aristoteles dat voor veel mensen dichters een grote autoriteit hadden in de Atheense samenleving; maar genoot elke dichter groot aanzien? Kunnen wij uit de verwijzingen iets afleiden over Aristoteles' achting van verschillende dichters? En als er een aantoonbaar verschil bestaat tussen Aristoteles' houding ten opzichte van diverse dichters, dan kan vervolgens de vraag opgeroepen worden in hoeverre Aristoteles' houding een reflectie is van verschillende waarderingen voor dichters in de vierde eeuw. Met dit doel zullen wij in de volgende twee paragrafen een aantal verwijzingen naar Homerus en Euripides bespreken en vergelijken en enkele observaties verbinden aan de cultureel-historische context.

De autoriteit van Homerus

In de algemene observaties werd reeds geconstateerd dat de meeste literaire verwijzingen naar Homerus' *Ilias* en *Odyssee* worden gemaakt. Uit het overzicht blijkt tevens dat Aristoteles, behalve in boek 1 en 9, verspreid door de gehele *NE* bij verschillende onderwerpen Homerus aanhaalt. Zoals blijkt uit het onderzoek van McGuire keert Aristoteles niet alleen in de *NE* het vaakst naar Homerus maar is dit zichtbaar als trend in zijn gehele corpus. Uit analyses over het gehele corpus komt McGuire tot de conclusie dat: "Aristotle turned frequently to Homer, in fact, more frequently than to any

other literary figure, and all but five times most approvingly.”⁵⁹ Alle vijf kritische opmerkingen worden in de *Poetica* gemaakt. In de *Ethica Nicomachea* lijkt Aristoteles hem te benaderen als “teacher of human values” en voert hij hem op als “source of traditional wisdom.”⁶⁰ Zo lijkt Aristoteles soms voorbeelden uit de Homerische werken te gebruiken ter verduidelijking van een bepaald onderwerp of ter illustratie van zijn argumenten, zoals verder zal worden besproken in paragraaf iii ‘moed’. Daarnaast doet Aristoteles soms expliciet beroep op de autoriteit van Homerus zelf. In boek 3 heeft Aristoteles het over oude regeringsvormen “zoals Homerus ze uitbeeldde” (1113a8-9: ἄς Ὅμηρος ἐμίμειτο). Hier lijkt Aristoteles Homerus te benaderen als bron van historische informatie. Later in ditzelfde boek, tijdens een discussie over begeerten, stelt Aristoteles dat sommige begeerten natuurlijk en algemeen zijn: eten en drinken en “wie jong en in de bloei van zijn leven is, zegt Homerus, geslachtsgemeenschap” (1118b10: καὶ εὐνῆς, φησὶν Ὅμηρος, ὁ νέος καὶ ἀκμάζων). Aristoteles alludeert aan de *Ilias* 24.130 wanneer Thetis tot Achilles spreekt:

τέκνον ἐμὸν τέο μέχρις ὄδυρόμενος καὶ ἀχεύων
 σὴν ἔδραι κραδίην μεμνημένος οὔτέ τι σίτου
 οὔτ’ εὐνῆς; ἀγαθὸν δὲ γυναικί περ ἐν φιλότητι 130
 μίσησθ’ (...)

“Mijn kind, tot hoelang zul je jouw hart bejammeren en betreuren, niet denkend iets van eten noch het bed; het is goed om met een vrouw in liefde te verkeren.”

Aristoteles noemt expliciet Homerus als bron van deze woorden, terwijl hij mogelijk ook ‘zoals Thetis zegt’ had kunnen schrijven. Over deze passage zegt McGuire: “Aristotle alludes here to Homer’s statement that a noble man has intercourse with his wife.”⁶¹ Met deze opmerking, echter, laat McGuire zich meer leiden door de context waarin Aristoteles de allusie maakt dan de context van Thetis’ uitspraak in de *Ilias*. Want in de *Ilias* stuurt Zeus Thetis naar Achilles om hem de boodschap over te brengen dat de goden vertoornd op hem zijn en dat hij het lijk van Hector moet laten gaan. Wanneer Thetis aangekomen

⁵⁹ McGuire (1977) 151. 180 verwijzingen naar Homerus in totaal.

⁶⁰ Idem, 155.

⁶¹ Idem, 130.

in het kamp van de Grieken een nog steeds weeklagende Achilles aantreft, wil zij hem met bovenstaande woorden aansporen tot actie. Van de woorden die Homerus in de mond van Thetis legde om haar zoon aan te sporen ‘de sleur te doorbreken’, maakt Aristoteles hier een algemene waarheid dat ‘eten, drinken en geslachtsgemeenschap’ natuurlijke begeerten zijn. Hoewel we mogelijk niet te veel betekenis moeten lezen in het feit dat Aristoteles verwijst naar de woorden van *Homerus* en niet van *Thetis*, omdat het niet mogelijk is om te achterhalen of Aristoteles bewust deze keuze heeft gemaakt, is het niet ondenkbaar dat Aristoteles in een uiteenzetting over de begeerte naar geslachtsgemeenschap ondersteuning zoekt bij Homerus ‘the teacher of human values’.⁶²

Een bredere trend in het verwijzen naar Homerus komt duidelijk naar voren uit de analyses van Dueck. Over de Homerische citaten in Cicero en Seneca zegt zij het volgende: “The relatively high number of Homeric quotations stand in one line with similar results in other authors: Homer is most popular both among Greek authors and Latin ones, even in works where we find only single allusions to poetry.”⁶³ Ook de voorkeur voor de *Ilias* vindt men niet alleen bij Aristoteles (in de *NE* komen van de 20 verwijzingen er 13 uit de *Ilias*).⁶⁴ Hiervoor is geen eenduidige verklaring maar het is mogelijk dat: “It may be due to the particular thematic need of the authors in specific contexts so that the *Iliad*, for instance, supplied them with more suitable quotations.”⁶⁵ Ook deze ‘thematische behoefte’ zal worden besproken in de analyse van de functie van de verwijzingen in de discussie over moed.

Kritiek op Euripides

Van alle literaire verwijzingen zijn mogelijk twee verwijzingen naar Euripides het meest opmerkelijk omdat die als enige gepaard gaan met expliciete kritiek. Op twee punten in de *NE* bespreekt Aristoteles handelen. Aan het begin van boek 3 stelt hij dat voortreffelijkheid betrekking heeft op emoties en handelingen (1109b30, τῆς ἀρετῆς δὴ

⁶² Er is enige voorzichtigheid geboden in het toekennen van betekenis aan dit soort onderscheid tussen ‘Homerus’ en ‘Thetis’. Er zijn naast de mogelijkheid dat Aristoteles graag ondersteuning wilde van Homerus op dit onderwerp andere verklaringen mogelijk. Te beginnen bij een gebrek aan nauwkeurigheid: misschien deed het onderscheid er voor Aristoteles niet toe of misschien had hij niet onthouden wie de woorden in de passage gesproken had. Zo schrijft hij bijvoorbeeld in een discussie over het vinden van het midden de raad “houd het schip buiten de nevel en vloedgolf” (1109a32, τοῦτου μὲν καπνοῦ καὶ κύματος ἔκτος ἔεργε νῆα) toe aan Calypso, terwijl het in Hom. *Od.* 12.219 de raad van Odysseus was.

⁶³ Dueck (2009) 316.

⁶⁴ Idem, 317: “These preferences may have several explanations: it may derive from the personal taste of the authors, but we see similar inclination to chose Homeric citation from the *Iliad* also in other authors.”

⁶⁵ Idem, 317.

περὶ πάθη τε καὶ πράξεις οὔσης) waarna Aristoteles bediscussieerd of men tegen zijn zin in of uit onwetendheid kan handelen. En aan het einde van de uiteenzetting over rechtvaardigheid in boek 5, komt hij terug bij het onderwerp van handelen om nader in te gaan op de vraagstelling of men uit eigen beweging onrechtvaardig handelt en behandeld kan worden. In deze discussies uit Aristoteles tweemaal expliciete kritiek op Euripides' *Alcmaeon*. Nu rijst de vraag: waarom verwijst hij op deze punten naar Euripides en wat houdt zijn kritiek in?

Aristoteles stelt dat voortreffelijkheid betrekking heeft op handelingen en daarom wil hij het onderscheid maken tussen handelen uit eigen beweging en handelen tegen de zin in. Onder dwang kan iemand handelen tegen zijn zin in, bijvoorbeeld onder bevel van een tiran iets schandelijks doet om je familie te sparen (1110a6). Aristoteles argumenteert dat wanneer men in een bepaalde situatie tot een handeling gedwongen is, men wel uit eigen beweging handelt, maar buiten die situatie zou men niet vrijwillig voor zo'n handeling kiezen. Vervolgens beargumenteert hij, 3.1110a24-29:

ἐπ' ἐνίοις δ' ἔπαινος μὲν οὐ γίνεται, συγγνώμη δ', ὅταν διὰ τοιαῦτα πράξη τις ἢ μὴ δεῖ, ἢ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπερτείνει καὶ μηδεὶς ἂν ὑπομείναι. ἔνια δ' ἴσως οὐκ ἔστιν ἀναγκασθῆναι, ἀλλὰ μᾶλλον ἀποθανετέον παθόντι τὰ δεινότατα: καὶ γὰρ τὸν Εὐριπίδου Ἀλκμαίωνα γελοῖα φαίνεται τὰ ἀναγκάσαντα μητροκτονῆσαι.

“Voor sommige handelingen is er geen lof, maar wel verontschuldiging, wanneer iemand iets slechts doet om niet te doen wat de menselijke natuur te boven gaat en die niemand kan verdragen. Maar tot sommige handelingen mag men niet worden gedwongen, dan is het beter het verschrikkelijkste te ondergaan en te sterven: want het is toch belachelijk dat Euripides' *Alcmaeon* gedwongen lijkt zijn moeder te doden.”

In tegenstelling tot de voorbeelden die Aristoteles zelf aanhaalt (het bevel van de tiran of tijdens een storm de lading overboord gooien om de bemanning te redden (1110a10), accepteert Aristoteles niet de onvrijwilligheid van Alcmaeons handeling tijdens het doden van zijn moeder.⁶⁶ In de mythe pleegt Alcmaeon moedermoord of onder het bevel van zijn

⁶⁶ Op naam van Euripides staan twee stukken getiteld *Alcmaeon*, beide werken zijn niet overgeleverd.

vader of om niet vervloekt te raken door zijn vader. Eerst benadrukt Aristoteles dat men zich tot sommige handelingen niet mag laten dwingen en vervolgens noemt hij de situatie van Alcmaeon zelfs belachelijk (γελοῖα). Broadie legt uit hoe deze kritiek op Euripides past in Aristoteles' uiteenzetting over (on)vrijwillig handelen: "Aristotle will not accept that the paternal threat made matricide (1) right, or (2) excusable, or (3) counter-voluntary."⁶⁷ Vervolgens licht zij deze drie punten toe waardoor de lezer nu kan begrijpen hoe de uitspraak past binnen Aristoteles' argumentatie. Hoewel Broadie's toelichting verhelderend werkt voor de argumentatie van Aristoteles die voorafgaat aan de verwijzing naar Euripides, gaat Broadie daarmee ook voorbij aan Aristoteles' ongenueanceerde kritiek. Aristoteles bespreekt het voorbeeld van Alcmaeon niet stapsgewijs door te stellen dat de handeling te rechtvaardigen noch te verontschuldigen noch onvrijwillig is, maar hij maakt een verwijzing naar een situatie uit een tragedie van Euripides en noemt die kortaf belachelijk. In boek 5 keert hij nogmaals naar Euripides' Alcmaeon, 5.1136a10-16:

ἀπορήσειε δ' ἄν τις, εἰ ἱκανῶς διώρισται περὶ τοῦ ἀδικεῖσθαι καὶ ἀδικεῖν, πρῶτον μὲν εἰ ἔστιν ὥσπερ Εὐριπίδης εἴρηκε, λέγων ἀτόπως

“μητέρα κατέκταν τὴν ἐμήν, βραχὺς λόγος.

- ἐκὼν ἐκοῦσαν, ἢ οὐχ ἐκοῦσαν οὐχ ἐκὼν;”

πότερον γὰρ ὡς ἀληθῶς ἔστιν ἐκόντα ἀδικεῖσθαι, ἢ οὐ ἀλλ' ἀκούσιον ἅπαν, ὥσπερ καὶ τὸ ἀδικεῖν πᾶν ἐκούσιον;

“Iemand kan vragen, of de discussie over onrechtvaardig behandeld worden en onrechtvaardig handelen voldoende gedefinieerd is, en eerst afvragen of het is zoals Euripides heeft gezegd in de bizarre woorden:

“Ik heb mijn moeder gedood, kort gezegd.

- Gebeurde dat voor jullie beide vrijwillig of onvrijwillig?”

Want is het werkelijk mogelijk vrijwillig onrechtvaardig behandeld te worden, of gebeurt dat altijd onvrijwillig, zoals men ook altijd onvrijwillig onrechtvaardig handelt?”

⁶⁷ Rowe&Broadie (2002) 312.

In vergelijking met de vorige verwijzing, zien wij ook hier de sterke bewoording van Aristoteles waarmee hij het citaat inleidt. Hij noemt de manier waarop Euripides de vraag heeft geformuleerd 'bizar' (ἀτόπως). Waar hij in de vorige passage kritiek uitte over het plot van de *Alcmaeon*, is hij hier kritisch op de specifieke vraag die aan Alcmaeon gesteld wordt: heeft hij zijn moeder vrijwillig gedood en heeft zij dat vrijwillig ondergaan? In tegenstelling tot de vorige passage, zien we dat Aristoteles niet alleen kritiek uit, maar de vraag uit het stuk als uitgangspunt neemt voor zijn uiteenzetting. Terwijl hij meteen duidelijk stelling inneemt over het citaat, lijkt hij de vraag die door Euripides wordt opgeroepen over de mogelijkheid of men vrijwillig onrechtvaardig behandeld kan worden te bespreken als filosofisch probleem. Deze twee passages zijn dus niet alleen opvallend omdat dit de enige twee literaire verwijzingen zijn die zo expliciet kritisch besproken worden, ze vallen ook op omdat Aristoteles bewust lijkt te reageren op filosofische kwesties in Euripides' *Alcmaeon*.

Bovendien doet de manier waarop Aristoteles zijn kritiek uit, denken aan de kritiek bij enkele filosofische verwijzingen. Zoals besproken in hoofdstuk 1, blijkt uit het overzicht van de filosofische verwijzingen dat Aristoteles zich grotendeels kritisch opstelt naar filosofen en met name naar Socrates. In navolging van Nussbaum zouden wij aan de hand van deze observaties kunnen proberen te beargumenteren dat hieruit blijkt dat 1.) Aristoteles zich op dezelfde manier verhoudt tot de dichter Euripides als tot de filosoof Socrates en, deze gedachte voortzettend, mogelijk zelfs dat 2.) uit de gelijke houding van Aristoteles naar beiden toe blijkt dat het onderscheid dat wij tegenwoordig maken tussen filosofen en dichters in vierde-eeuws Athene niet bestond. Het tweede punt valt buiten de begrenzing van dit onderzoek, maar het is interessant om stil te staan bij de mogelijkheid dat de passages inzicht geven in de relatie van Aristoteles tot Socrates en Euripides. Om de eerste hypothese te testen zou het beter zijn wanneer de passages aan de hand waarvan de conclusies getrokken worden talrijker zijn dan de enkele in de *NE*.⁶⁸

Toch zouden wij mogelijk inzicht kunnen krijgen in Aristoteles' relatie tot Euripides wanneer wij nog even vasthouden aan de hypothese en deze verbinden met de status van "the philosopher of the stage" die aan Euripides werd toegekend: "Any treatment of the relationship between tragedy and philosophy must confront the stereotypes (of Euripides

⁶⁸ Om deze hypothese te testen zou het interessant zijn om een vergelijkend onderzoek te doen naar literaire en filosofische verwijzingen in andere werken van Aristoteles zoals de *Politica* en de *Ethica Eudemia* zouden.

in particular) presented by the ancient comic and biographical traditions.”⁶⁹ Allan maakt daarbij de volgende kanttekening: “The picture of Euripides as the “philosopher of the stage” (*Athenaeus* 561a) is useful only insofar as it points to the tendency of his characters (more than those of Aeschylus and Sophocles) to express ideas of philosophical interest, often in a markedly argumentative manner.”⁷⁰ Het is mogelijk dat wij in bovenstaande passages precies dit zien: Aristoteles reageert op ‘Euripides as the philosopher of the stage’ over zijn ‘ideas of philosophical interest’, i.e. over onvrijwillig handelen en onrechtvaardig behandeld worden. We kunnen beargumenteren dat Aristoteles de bewoording van ‘belachelijk’ en ‘bizar’ kiest om meteen duidelijk te maken hoe hij zich in zijn argumentatie over handelen tot Euripides’ uitspraken verhoudt. In die zin, verhoudt hij zich hier op een vergelijkbare manier tot Euripides als tot Socrates.

Kortom, de besproken verwijzingen van Homerus en Euripides geven enkele inzichten over de manier waarop Aristoteles zich tot hen verhoudt in de *NE*. Aristoteles lijkt Homerus en Euripides dus verschillend te benaderen. Terwijl hij keert naar Homerus als bron van algemene waarden, lijkt hij Euripides in de discussie over handelen op een vergelijkbare wijze te benaderen als filosofen door zich kritisch te verhouden tot filosofische kwesties in de *Alcmaeon*. Aan de hand van deze discussie is geprobeerd om aan te tonen dat bestudering van de literaire verwijzingen kan bijdragen aan het verkrijgen van inzichten over de verhouding van Aristoteles tot dichters.

Functie van verwijzingen in de discussie van verschillende onderwerpen

In het derde deel van dit hoofdstuk staat de manier waarop Aristoteles literaire verwijzingen gebruikt centraal. Wij kunnen drie functies onderscheiden: 1.) De verwijzing dient ter ondersteuning van Aristoteles’ eigen argument; 2.) de verwijzing dient ter illustratie van verschillende opvattingen; of 3.) de verwijzing werkt als voorbeeld bij een bepaald onderwerp. De eerste functie zullen wij bespreken aan de hand van een aantal verwijzingen naar Hesiodus en Theognis en de tweede aan de hand van een overzicht van literaire en filosofische verwijzingen aan het begin van Aristoteles’ uiteenzetting over

⁶⁹ Allan (2005) 74. Dit beeld van ‘filosoof op het toneel’ werd in de biografische traditie serieus opgenomen maar gaat mogelijk terug op de meer ironische toekenning van komediedichters, zoals Allan uiteenzet: “The comic poets respond to this aspect of Euripidean theater by alleging that Euripides wrote his plays in collaboration with Socrates (cf. Aristophanes fr. 392 PCG), while the biographers not only treat the plots of comedy as historical evidence, but also make Euripides the pupil of nearly every major philosopher of the fifth century.”

⁷⁰ Idem, 74.

vriendschap. De derde functie zal uitgelegd worden aan de hand van de Homerische citaten in Aristoteles' discussie over moed.

Ondersteuning: Voorbeelden van Hesiodus en Theognis

De eerste functie 'ondersteuning' van literaire verwijzingen in Aristoteles' eigen argumentatie sluit aan bij Aristoteles' opmerking over de autoriteit toegekend aan dichters in de *polis*: sommige mensen nemen een argument pas serieus als er een dichter geciteerd kan worden 'als getuige'. Hoewel dit niet Aristoteles eigen opvatting is, lijken de verwijzingen waarin hij dichters of citaten aanhaalt ter bevestiging van zijn argument weldegelijk die functie van 'ondersteuning' te bekleden. Dit zal duidelijk worden uit een aantal voorbeelden van Hesiodus en Theognis.

Zo zien we, bijvoorbeeld, in de discussie over genot in boek 7 dat een citaat van Hesiodus Aristoteles' argument ondersteunt. Want Aristoteles wil met behulp van het citaat het punt maken dat gezien het feit dat "alle mensen en dieren genot nastreven een teken is dat genot het hoogste goed is, want 'geen gerucht gaat geheel verloren dat veel mensen' rondvertellen."⁷¹ Dit citaat van Hesiodus werkt zowel ter ondersteuning van Aristoteles' argument dat genot het hoogste goed is, als ook ter ondersteuning van Aristoteles' methode in het algemeen, waarmee hij de waarheid in de opvattingen gedeeld door velen onderzoekt.

Verwijzingen naar Theognis lijken dezelfde functie van ondersteuning te vervullen. De verwijzing in boek 9 over het nut van vrienden illustreert dit idee van de dichter 'als getuige', 1170a13:

γίνοιτο δ' ἂν καὶ ἄσκησις τις τῆς ἀρετῆς ἐκ τοῦ συζῆν τοῖς ἀγαθοῖς, καθάπερ καὶ
Θέογνις φησιν.

"Ook kan enige oefening in voortreffelijkheid ontstaan door het samenleven met goede mensen, zoals ook Theognis zegt."

Aristoteles roept hier expliciet Theognis als getuige zonder dat hij een verwijzing maakt naar de verzen waarin Theognis de opvatting over vrienden lijkt te delen. In de afsluiting

⁷¹ 7.1153b25-27: φήμη δ' οὐτις πάμπαν ἀπόλλυται, ἢν τινα λαοὶ πολλοὶ ... Een citaat uit Hes. *Werken en dagen*, 763-4.

van de discussie over vrienden maakt Aristoteles een allusie naar Theognis, ditmaal niet door de dichter ter ondersteuning op te voeren, maar door naar zijn verzen te verwijzen. Zo maakt hij op twee verschillende momenten op twee verschillende manieren een verwijzing: eerst expliciet naar de dichter Theognis, later impliciet een allusie naar diens verzen.⁷² In de *NE* zien we meerdere keren dat Aristoteles verwijzingen op een vergelijkbare manier inzet, deze voorbeelden illustreren de functie van ondersteuning.

Vriendschap: Illustratie van verschillende opvattingen

Wij zullen nu kort kijken naar het begin van boek 8 waarin Aristoteles verschillende opvattingen over vriendschap uiteenzet. In tabel 3 (zie appendix) is deze passage schematisch weergegeven. Wat opvallend is aan deze passage is dat Aristoteles verwijzingen naar filosofen afwisselt met verwijzingen naar dichters (zie de eerste zeven rijen, van Homerus in 1555a15 tot Empedocles in 1155b6). Aristoteles koppelt de presocratische opvatting van vriendschap als gelijkheid aan verzen uit de *Odyssee*.⁷³ Vervolgens plaatst hij hier het idee tegenover dat soortgenoten juist ruziemaken en alludeert naar Hesiodus. Daarna bespreekt hij een meer natuurwetenschappelijke verklaring voor vriendschap en om die opvatting te illustreren citeert hij Euripides en Heraclitus. Tegenover dit natuurwetenschappelijke kamp waarin Aristoteles Euripides en Heraclitus plaatst, positioneert hij Empedocles' opvatting dat het gelijke naar het gelijke streeft.

De korte passage (1155a33-1155b7) is rijk aan verwijzingen die allemaal ter illustratie werken van verschillende opvattingen over vriendschap. Aristoteles, echter, laat deze opvattingen daaropvolgend links liggen. Op deze manier is de passage niet echt onderdeel van Aristoteles uiteenzetting over vriendschap. De tabel laat zien dat in het vervolg van de discussie over vriendschap nauwelijks literaire verwijzingen worden gemaakt. Aristoteles analyseert verschillende vriendschappen en ter opheldering van zijn argumenten maakt hij soms gebruik van vergelijkingen. Hij maakt geen gebruik van dichters ter ondersteuning van zijn punten, slechts tweemaal wordt Homerus genoemd,

⁷² 1172a14: ὄθεν “ἔσθλῶν μὲν γὰρ ἅπ’ ἐσθλά.” Verwijzing Theog. *Elegieën* 35: “vandaar, ‘edel bij edel’.

⁷³ Het is interessant om een korte opmerking te maken over deze verwijzing naar Hom. *Od.* 17.218. McGuire heeft namelijk opgemerkt dat Aristoteles in verschillende werken datzelfde vers aanhaalt “to exemplify a common insight into the nature of friendship” (1977, 126). Naast de *NE*, wordt de verwijzing in de *Ethica Eudemia* (1235a4-9) en de *Retorica* (1371b12-17) gemaakt.

omdat Aristoteles wil uitleggen waarom Homerus Zeus vader noemt (1160b26) en Agamemnon herder van de manschappen (1161a15).

Bij een onderwerp als vriendschap zou men misschien juist literaire verwijzingen verwachten aangezien het is een onderwerp dat door dichters wordt bezongen. In boek 9 over vrienden zien we dat Aristoteles zich vaker wendt tot de dichter, maar in boek 8 zien we behalve de illustratie van verschillende opvattingen geen wezenlijke rol voor dichters in de discussie over vriendschap.

Voorbeelden bij een thema: Homerus in de discussie over moed

De derde functie van 'verwijzingen als voorbeeld' is verbonden met de onderwerpen die Aristoteles bespreekt. Zoals reeds aangestipt, hangt de frequentie van verwijzingen onder andere samen met de thema's die worden besproken. Zoals wij zagen probeert Dueck aan de hand van deze 'thematische behoefte' de algemene trend van veelvuldige verwijzingen naar de *Ilias* te verklaren.⁷⁴ Zo lijkt het weinig verrassend dat Aristoteles in zijn uiteenzetting over moed voorbeelden uit, voornamelijk, de *Ilias* aanhaalt. Wij zullen nu een aantal verwijzingen uit Aristoteles' uiteenzetting van verschillende vormen van dapperheid bespreken. Daarbij zullen wij allereerst aandacht besteden aan de functie van de verwijzingen binnen Aristoteles' uiteenzetting van de verschillende types van dapperheid. Waarom gebruikt Aristoteles de Homerische voorbeelden van Hector en Diomedes wanneer hij het onderscheid tussen ware moed en burgerlijke moed (ἡ ἀνδρεία ἡ πολιτική) probeert te maken? Daarna zullen wij kort stilstaan bij de vraag welke rol de discussie van moed bekleedt in het grotere argument dat Aristoteles probeert te maken, namelijk dat een leven gewijd aan filosofie het geluk brengt.

In boek 3 benadrukt Aristoteles dat er één ware vorm van dapperheid bestaat (1115a30), die gemotiveerd wordt door rede en uit het verlangen edel te handelen, zoals dapper ten onder gaan op het slagveld. Vervolgens onderscheidt hij vijf verschillende types die lijken op, maar niet gelijk zijn aan ware dapperheid: 1.) Burgerlijke moed; 2.) handelen uit angst of dwang; 3.) kennis staat gelijk aan dapperheid; 4.) drift lijkt op dapperheid; en 5.) optimisme lijkt op dapperheid. In de uiteenzetting van drie types maakt Aristoteles verwijzingen naar Homerus.⁷⁵ Hij bespreekt als eerste de dapperheid

⁷⁴ Dueck (2009) 319.

⁷⁵ Bij het derde type ontkracht Aristoteles de opvatting van Socrates dat dapperheid gelijk staat aan kennis (1116b4-20) en het vijfde type ontkracht Aristoteles door uit te leggen dat optimisten niet dapper zijn, maar een gebrek aan besef van gevaar hebben (1117a10-15).

van de burger (1116a18-29), die het meeste lijkt op ware dapperheid. Burgerlijke moed komt voort uit een voortreffelijkheid, namelijk uit ontzag voor de wet of uit verlangen naar iets edels – namelijk aanzien – of uit de wens te ontkomen aan schande en smaad. Als voorbeeld haalt hij ‘de helden van Homerus’ Diomedes en Hector aan, 3.1116a23-25:

τοιούτους δὲ καὶ Ὅμηρος ποιεῖ, οἷον τὸν Διομήδην καὶ τὸν Ἑκτορα “Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει” καὶ Διομήδης “Ἐκτωρ γάρ ποτε φήσει ἐνὶ Τρώεσσ’ ἀγορεύων Ἕκτορος υἱὸς ἐμῆος.”

“Homerus beeldt dit ook uit, zoals Diomedes en Hector: “Polydamas als eerste zal mij schande verwijten,” en Diomedes: “want zo zal Hector eens spreken en verkondigen aan de Trojanen zeggen dat ‘Tydeus’ zoon is voor mij..”

Aristoteles lijkt de verwijzingen in te zetten om zijn definitie van burgerlijke moed toe te lichten. Mogelijk citeert Aristoteles de uitspraak van Hector om aan te geven dat het ten grondslag van dappere handelingen motivaties zoals de angst voor verwijten kunnen liggen. Aristoteles citeert de uitspraak van Diomedes niet volledig, maar zo vervolgt hij in de *Ilias* 8.149-50:

Ἕκτορος υἱὸς ἐμῆος φοβούμενος ἵκετο νῆας.
ὥς ποτ’ ἀπειλήσει: τότε μοι χάνοι εὐρεῖα χθῶν.

“Tydeus’ zoon ging op de vlucht voor mij naar de schepen.’ Zo zal hij eens met trots beweren. Laat de brede aarde dan voor mij opengaan.”

Zo lijkt Aristoteles te willen illustreren dat de handeling van Hector en Diomedes gemotiveerd zijn door de angst voor schande. Het lijkt in ieder geval niet alsof hun handelingen voortkomen uit dapperheid, maar zoals Broadie het verwoordt: “from fear of what others will think, not the moral person’s autonomous sense of what would be shameful.”⁷⁶ Dit maakt Aristoteles tot kenmerk van ‘burgerlijke moed’. Wat vervolgens lijkt op burgerlijke moed, maar nog één stap verder verwijderd is van ware dapperheid is

⁷⁶ Rowe&Broadie (2002) 324: “Shame is not an excellence, but is a major factor in the formation of good character.”

het tweede type 'handelen uit angst of dwang'. Als voorbeeld bij dit type citeert Aristoteles uit het dreigement van Hector (Hom. *Il.* 15.339-51) die als bevelhebber streng tot zijn manschappen spreekt, 1116a34-35:

“ὄν δέ κ’ ἐγὼν ἀπάνευθε μάχης πτώσσοντα νοήσω, οὗ οἱ ἄρκιον ἔσσειται φυγέειν κύνας.

“Hem die ik ver van de strijd verscholen zal vinden, zal niet in staat zijn de honden te ontvluchten.”

Aristoteles stelt dat handelen uit dwang ondergeschikt is aan handelen omdat het edel is, en dit illustreert hij met het dreigement van Hector.⁷⁷ Met deze verwijzing naar het dreigement slaagt Aristoteles erin om een duidelijk voorbeeld te geven van een situatie waarin men niet uit ware dapperheid handelt.

Het lastige aan de eerdere verwijzingen naar Hector (*Il.* 22.100) en Diomedes (*Il.* 8.148-9) is dat Aristoteles een onderscheid tussen ware moed (handelen omdat het edel is) en burgerlijke moed wil maken, maar het wordt niet helemaal duidelijk waar de grens ligt. Het wordt onduidelijk waar het onderscheid ligt tussen ware dapperheid en burgerlijke dapperheid omdat Aristoteles stelt dat ook burgerlijke moed voortkomt uit voortreffelijkheid (1116a27, ὅτι δι’ ἀρετὴν γίνεται) als de handeling gemotiveerd is door de externe factoren van angst voor smaad, of verlangen naar aanzien, of uit ontzag voor de wet. Hierdoor is het moeilijk om te interpreteren of Aristoteles kritisch of positief staat tegenover dit type van dapperheid. Doordat Aristoteles' houding niet geheel duidelijk is, is het vervolgens lastig om de functie van de verwijzingen te duiden. Uit Aristoteles toch voorzichtige kritiek op Hector en Diomedes omdat angst voor schande hen aanspoort tot handelingen of stelt hij hen als voorbeeld? Opmerkelijk is ook dat Aristoteles geen voorbeeld geeft van handelen uit verlangen naar aanzien, zeker gezien het feit dat Hector zichzelf uiteindelijk met de volgende woorden aanspoort, Hom. *Il.* 22.129-30:

βέλτερον αὐτ’ ἔριδι ξυνελαυνέμεν ὅτι τάχιστα:
εἶδομεν ὀπποτέρῳ κεν Ὀλύμπιος εὖχος ὀρέξῃ.

⁷⁷ 1116b3: “men moet niet dapper zijn uit dwang, maar omdat het edel is (δεῖ δ’ οὐ δι’ ἀνάγκην ἀνδρεῖον εἶναι, ἀλλ’ ὅτι καλόν).

“Daarentegen liever de strijd snel te beginnen: dan weten we aan wie van beiden de Olympiër de roem zal gunnen.”

Hieruit blijkt dat de motivatie voor de handeling niet uitsluitend angst voor schande was maar ook een bepaald verlangen naar eer.

Het blijft onduidelijk hoe de verwijzingen precies samenvallen met de definitie van burgerlijke moed, Aristoteles licht verder niet toe waarom hij dit type zo noemt. Terwijl hij het verlangen naar aanzien, angst voor schande en het ontzag voor wetten op één lijn zet, besteedt in deze discussie geen verdere aandacht aan de rol van wetten. De opmerking over ontzag voor wetten sluit aan bij het belang dat Aristoteles hecht aan wetgeving. Bovendien zouden wij kunnen beargumenteren dat juist functie van wettelijke bepalingen het onderscheid tussen burgerlijke en ware moed kenmerkt. Aristoteles, daarentegen, laat ons achter met vragen over zowel zijn definitie van burgerlijke moed als de functie van de literaire verwijzingen in die uiteenzetting.

Als vierde type van dapperheid bespreekt Aristoteles drift en citeert een aantal beeldspraken uit Homerus over de opwelling van drift, 1116b28-30:

“σθένος ἔμβαλε θυμῷ” και “μένος και θυμὸν ἔγειρε” και “δριμὺ δ’ ἀνὰ ῥῖνας μένος” και “ἔζεσεν αἷμα:”

“Hij voegde kracht toe aan de drift” en “hij wekte hun woede en drift” en “in zijn neus een doordringende kracht” en “zijn bloed kookte”.⁷⁸

Aristoteles citeert deze verzen om te illustreren dat drift een ondersteunende rol kan spelen bij dappere mensen. Tegelijkertijd benadrukt hij dat driftige mensen niet dapper zijn: handelen uit pijn of begeerte staat niet gelijk aan dapperheid, want anders zou men ook een ezel of echtbreker dapper kunnen noemen. Drift kan op dapperheid lijken, maar de echte dappere mens handelt omdat het edel is en de rede dat zo voorschrijft. In tegenstelling tot de andere twee verwijzingen, gebruikt Aristoteles de geïsoleerde citaten hier uitsluitend voor de beeldspraak, de context van de verzen in de *Ilias* en *Odysee* lijkt geen rol te spelen.

⁷⁸ De beeldspraken zijn op verschillende plekken in de *Ilias* en *Odysee* te vinden. In volgorde; *Il.* 14.151, *Il.* 16.529; *Il.* 5.470, *Il.* 15.232, *Il.* 15.594; *Od.* 24.318.

De vraag die overblijft is: Waarom besteedt Aristoteles zoveel aandacht aan dapperheid en haalt hij daarbij telkens het Homerische voorbeeld aan als het zo ver afstaat van het leven gewijd aan filosofie? Thomas Smith heeft hier een interessante theorie over, namelijk: “Aristotle seeks a common starting point with his audience in their attraction to a life emphasizing noble action.”⁷⁹ Het is een interessante gedachte om mee te spelen: Aristoteles zoekt een gezamenlijk startpunt met zijn publiek en het helpt om populaire voorbeelden aan te halen om dat beginpunt te creëren. Het ligt buiten de grenzen van dit onderzoek om alle hypothesen uit Smiths artikel te bediscussiëren, want zijn bespreking van Aristoteles’ tactiek leidt naar een specifieke hypothese over Aristoteles’ publiek en de mogelijke negatieve uitkomsten van het verlangen een leven te wijden aan ‘noble action’.⁸⁰ De algemene observaties, daarentegen, zijn behulpzaam bij het beantwoorden onze vraag. “The Homeric epics explore both the attractiveness and problems inherent in a life devoted to honor.”⁸¹ Wil Aristoteles succesvol kunnen overbrengen dat een leven gewijd aan filosofie tot geluk zal leiden, dan “[must he] operate within the horizons set by his audience’s perspective and show why it is in their interest to abandon their old life and take up a new one.”⁸² Dus argumenteert hij vanuit zijn toehoorders waardering voor een leven gewijd aan dapperheid. Zoals Smith concludeert: “Aristotle is seeking to make his audience good – perhaps to redefine and revalue what a noble activity is.”⁸³ Zo creëren de Homerische voorbeelden een gezamenlijk beginpunt in de discussie en kan Aristoteles ook de nadelen van dat leven in kaart brengen.

Deze discussie toont bovenal dat het waardevol is om literaire verwijzingen serieus te nemen en niet los te zien van de rest van Aristoteles’ argumentatie. Soms hebben de verwijzingen een vrij basale functie (de beeldspraken), maar soms draagt een analyse van de verwijzingen bij aan inzicht in de methode en argumentatie – en mogelijk, zoals Smith wil beargumenteren, in het vormen van een beeld van Aristoteles’ toehoorder. Op dit punt

⁷⁹ Thomas W. Smith (2000). “The audience of the *Nicomachean Ethics*.” *The Journal of Politics* vol. 62, no.1, 166-186: 168.

⁸⁰ Idem, 171-176: In een uitgebreide uiteenzetting over zowel de motieven onderliggend aan handelingen van Homerus’ protagonisten (zoals “love of glory” en een “desire for excellent actions”) als het politieke klimaat in Aristoteles’ Athene, komt Smith namelijk tot de volgende bevinding, 176: “So the pursuit of honorable activities may foster genuinely excellent activity, of it may foster a drive for mastery and power in the elemental sense. At least a part of Aristotle’s audience was tempted to tyranny.”

⁸¹ Idem, 171.

⁸² Idem, 181-2: “Aristotle’s pedagogical strategy is to use his audience’s notions of a successful human life to argue against the kind of activities to which they are prone. The rhetorical pitch is that his audience will become happier if they redirect any desires for honor (...).”

⁸³ Idem, 184.

volstaat het om te concluderen dat het lijkt aannemelijk dat Aristoteles de voorbeelden en de manier waarop hij kwesties bespreekt aanpast op zijn publiek en dat hij door middel van literaire verwijzingen aansluiting probeert te vinden bij hun opvattingen.

De discussies van de literaire verwijzingen laten zien dat Aristoteles ze op verschillende manier inzet en daardoor ook verschillende rollen aan dichters toedeelt. Wij hebben uiteenzet dat Aristoteles soms beroep doet op de traditionele autoriteit van dichters, bijvoorbeeld wanneer hij ondersteuning zoekt voor zijn eigen argument. Zo maakt hij in veel gevallen gebruik van dichters en literaire voorbeelden voor zijn eigen argument. In enkele gevallen, daarentegen, reageert hij inhoudelijk op filosofische kwesties in de literatuur, zoals wij hebben beargumenteerd in de discussie over Aristoteles' houding ten opzichte van Euripides. Deze bevindingen sluiten enigszins aan bij Nussbaums argument dat zowel dichters als filosofen deelnamen aan het ethische debat in de vierde eeuw. Tegelijkertijd dwingt de manier waarop Aristoteles zich tot literatuur verhoudt in de *NE* ons om Nussbaums argument dat dichters en filosofen op gelijke voet stonden te nuanceren. De verwijzingen illustreren de complexiteit van de verhoudingen; soms gaat Aristoteles het debat aan met een dichter waaruit we zouden kunnen concluderen dat zij gelijke deelnemers in het debat zijn. Vaker lijkt dit debat niet te bestaan, maar lijkt Aristoteles literaire voorbeelden te gebruiken om zijn boodschap, zijn argumenten over te kunnen brengen aan zijn toehoorder.

Hoofdstuk 3: Twee casestudies: Neoptolemus en de inscriptie van Delos

In dit hoofdstuk zullen wij dieper in gaan op twee interessante passages in de *Ethica Nicomachea*. Wij zullen in de eerste casestudie onderzoeken op welke manier Aristoteles in de discussie over onbeheerstheid in boek 7 de handelingen van Neoptolemus uit Sophocles' *Philoctetes* uitlegt. Wij zullen zien dat hij niet alleen Neoptolemus tot voorbeeld maakt van zijn eigen filosofische concept, maar ook hoe hij Sophocles' tragedie gebruikt als tegenargument tegen Socrates' opvattingen over onbeheerstheid. Als tweede casestudie zullen wij Aristoteles' discussie van de inscriptie van Delos bespreken. Deze verwijzing is interessant omdat het de enige verwijzing is die expliciet naar een inscriptie gemaakt wordt. Bovendien wordt deze inscriptie zowel in de *Ethica Nicomachea* als de *Ethica Eudemia* (*EE*) bediscussieerd, maar niet op dezelfde manier. Daarom zullen wij de passage in de *NE* vergelijken met die in de *EE*.

Casestudie 1: Neoptolemus als voorbeeld van de voortreffelijke 'akrasiast'

In deze casestudie zullen wij proberen te doorgronden op welke manier Aristoteles in boek 7 gebruik maakt van literaire verwijzingen in zijn filosofische uiteenzetting. Wij zullen in de analyse teruggrijpen op de verschillende rollen van 'literatuur in filosofie' zoals uiteengezet in de vijf subcategorieën. Wij zullen zien dat Aristoteles behandeling van Neoptolemus een voorbeeld is van de derde categorie 'wisselwerking tussen literatuur en filosofie' en de vierde categorie 'personage als voorbeeld van een filosofisch concept'. De analyse zal duidelijk maken dat een literaire benadering zorgt voor een nieuwe bijdrage aan de discussie over 'akrasia' waar al heel veel over geschreven is.

Aan het begin van boek 7 vat Aristoteles eerst samen welke verschillende opvattingen bestaan over het vraagstuk of een verstandig mens onbeheerst kan zijn (1145b9-20). Aristoteles definieert een onbeheerst persoon als volgt, 1145b12: hij wijkt af van zijn redenering (ἐκστατικὸς τοῦ λογισμοῦ) en terwijl hij weet dat zijn handelingen slecht zijn, handelt hij toch uit hartstocht (εἰδὼς ὅτι φαῦλα πράττει διὰ πάθος). Vervolgens bespreekt hij de moeilijkheden omtrent opvattingen over onbeheerstheid waarbij hij zijn discussie afzet tegen de argumentatie van Socrates en de argumentatie van de sofisten. Zo bestaat er geen onbeheerstheid volgens Socrates, want men handelt alleen tegen beter weten in uit onwetendheid, niet uit onbeheerstheid (1145b26-27). Aristoteles uit kritiek op deze redenering en bespreekt vervolgens een aantal mogelijke

punten tegen Socrates' opvatting. In een van zijn tegenwerpingen haalt Aristoteles het voorbeeld van Neoptolemus aan, 1146a17-21:

ἔτι εἰ πάση δόξῃ ἐμμενετικὸν ποιεῖ ἢ ἐγκράτεια, φαύλη, οἷον εἰ καὶ τῇ ψευδεῖ: καὶ εἰ πάσης δόξης ἢ ἀκρασία ἐκστατικόν, ἔσται τις σπουδαία ἀκρασία, οἷον ὁ Σοφοκλέους Νεοπτόλεμος ἐν τῷ Φιλοκτῆτῃ: ἐπαινετὸς γὰρ οὐκ ἐμμένων οἷς ἐπέισθη ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως διὰ τὸ λυπεῖσθαι ψευδόμενος.

“Bovendien, als beheerstheid maakt dat iemand volhardt in al zijn meningen, is het slecht, wanner hij ook vasthoudt aan valse meningen: en als onbeheerstheid maakt dat iemand alle meningen loslaat, dan zal er een voortreffelijke onbeheerstheid zijn, zoals Sophocles' Neoptolemus in de *Philoctetes*: want hij is lovenswaardig omdat hij niet vasthoudt waartoe Odysseus hem heeft overgehaald wegens verontrusting om iemand te bedriegen.”

Aan het einde van de uitgebreide discussie over (on)beheerstheid komt Aristoteles op dit punt terug wanneer hij vraagt: “is iemand dus beheerst wanneer hij vasthoudt aan welk inzicht ook maar en welke keuze ook maar, of aan de juiste?”⁸⁴ Want, zo redeneert Aristoteles, het is niet altijd goed om aan je overtuigingen vast te houden. Met dit argument komt Aristoteles opnieuw bij Neoptolemus, 1151b17-21:

εἰσὶ δὲ τινες οἱ τοῖς δόξασιν οὐκ ἐμμένουσιν οὐδὲ ἀκρασίαν, οἷον ἐν τῷ Φιλοκτῆτῃ τῷ Σοφοκλέους ὁ Νεοπτόλεμος: καίτοι δι' ἡδονὴν οὐκ ἐνέμεινεν, ἀλλὰ καλήν: τὸ γὰρ ἀληθεύειν αὐτῷ καλὸν ἦν, ἐπέισθη δ' ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως ψεύδεσθαι. οὐ γὰρ πᾶς ὁ δι' ἡδονὴν τι πράττων οὔτ' ἀκόλαστος οὔτε φαῦλος οὔτ' ἀκρατής, ἀλλ' ὁ δι' αἰσχροῦ.

“Maar zijn sommigen die niet vasthouden aan hun meningen maar niet uit onbeheerstheid, zoals Neoptolemus in Sophocles' *Philoctetes*: inderdaad volhardde hij niet wegens genot, maar een edel genot. Want het was edel voor hem de waarheid te spreken, hij was door Odysseus overtuigd te liegen. Want niet iedereen die uit

⁸⁴ 1151a29-30: πότερον οὖν ἐγκρατής ἐστιν ὁ ὀποιωῶν λόγῳ καὶ ὀποιωῶν προαιρέσει ἐμμένων ἢ ὁ τῇ ὀρθῇ.

genot handelt is onmatig noch slecht noch onbeheerst, maar hij die handelt uit schandelijk genot.”

Voordat we ingaan op Aristoteles' uitleg van het proces dat ten grondslag ligt aan Neoptolemus' uiteindelijke handeling, zullen wij eerst stilstaan bij het grotere debat over onbeheerstheid. In de uitgebreide discussie over de moeilijkheden in Socrates' opvatting en het syllogisme van de sofisten zien we aanwijzingen dat het onderwerp veel gemoederen bezighield, aangezien Aristoteles veel (literaire) verwijzingen maakt ter illustratie of opheldering. Niet specifiek over de discussie in de *NE*, maar over het debat in het algemeen zegt Allan:

“Socrates famously claimed that no one knowingly does wrong (...) making weakness of the will (*akrasia*) impossible. Both Medea and Phaedra contradict this position, yet one need not see Euripides engaging in specifically anti-Socratic polemic, since a moral situation of knowing what is right but not doing it was relevant to all Athenians.”⁸⁵

Het citaat bevat veel aanknopingspunten voor ons onderzoek aangezien Allan binnen één zin drie opmerkingen maakt over 1.) het (filosofische) debat over *akrasia*; 2.) de verschillende opvattingen; en 3.) de verhoudingen tussen deelnemers in dat debat.

Laten wij eerst uiteenzetten wat er allemaal gebeurt binnen die enkele zin, te beginnen met Allans opmerking over verschillende opvattingen. Allan stelt, namelijk, dat Medea en Phaedra Socrates tegenspreken, waardoor hij de opvatting van Socrates op één lijn zet met die van twee personages. Terwijl Allan hen tegenover elkaar plaatst, presenteert hij de uitingen van Euripides' Medea en Phaedra als argumenten tegen Socrates' opvatting. Als kanttekening bij deze weergave van twee verschillende opvattingen over *akrasia* maakt hij een opmerking over de verhouding tussen de filosoof en de dichter in het debat. Hoewel de uitspraken van Medea en Phaedra haaks staan op die van Socrates, hoeft men hier niet uit af te leiden dat Euripides daadwerkelijk reageert op Socrates. Zo plaatst hij dus de uitspraken van de filosoof en de personages wel op één lijn in het debat, maar ziet niet een directe discussie tussen de dichter en de filosoof omdat

⁸⁵ Allan (2005) 80-81. Eur. *Medea* 1078-80, *Hippolytus* 380-87.

“the moral situation (...) was relevant to all Athenians.” Mogelijk bedoelt Allan hiermee dat hij de verschillende opvattingen als onderdeel van een maatschappij-breed debat beschouwt en niet als een specifieke discussie tussen Socrates en Euripides.

Het aanknopingspunt uit dit citaat voor onze eigen discussie over *akrasia* betreft de verhouding tussen de filosoof en de dichter. Allans terughoudendheid over de directe discussie tussen Euripides en Socrates lijkt ook in onze analyse gepast. Want Aristoteles weergeeft in bovenstaande passages uit de *NE* is ook geen directe confrontatie tussen Socrates en Sophocles. Wat de passage zo interessant maakt is dat Aristoteles het debat tussen beiden creëert. Aristoteles brengt de filosoof met de dichter in debat door een argument tegen Socrates te verbinden met het voorbeeld van Sophocles' Neoptolemus. Op deze wijze brengt Aristoteles een wisselwerking tussen filosofie en literatuur tot stand. Die wisselwerking kan bovendien los gezien worden van de vraag in hoeverre Sophocles zich met zijn *Philoctetes* wilde mengen in dit debat over onbeheerstheid. Aristoteles probeert met de verwijzing niet Sophocles' opvatting uiteen te zetten, want het voorbeeld van Neoptolemus wordt niet gebruikt ter illustratie van een opvatting tegengesteld aan die van Socrates. Zoals duidelijk wordt uit het citaat van Allan, had Aristoteles in dat geval ook andere voorbeelden zoals Medea of Phaedra kunnen aanhalen. Wij zullen zien dat Aristoteles zelf Neoptolemus gebruikt om Socrates tegen te spreken, als ook om zijn eigen argument/filosofische concept uiteen te zetten.

Om inzicht te krijgen in de manier waarop Aristoteles Neoptolemus gebruikt voor zijn eigen argument, zullen wij nu de passages nader analyseren. Wij zullen proberen uiteen te zetten hoe Aristoteles Neoptolemus' handelingen in de *Philoctetes* uitlegt.

De vraag die Aristoteles onderzoekt is of er een vorm van onbeheerstheid bestaat die goed is. Aristoteles maakt Neoptolemus tot voorbeeld van iemand die goed handelt doordat hij geleid wordt door genot, niet door zijn inzichten. Om te begrijpen waarom Aristoteles een verwijzing naar Neoptolemus maakt is het goed om kort samen te vatten waar Sophocles' *Philoctetes* over gaat en welke rol voor Neoptolemus in de tragedie is uitgedacht.

In de tragedie keren Odysseus en zijn mannen terug naar het eiland Lemnos waar zij jaren geleden hun reisgenoot Philoctetes hebben achter gelaten omdat zij de stank van Philoctetes' ongeneesbare voetwond niet meer konden weerstaan. Zij keren terug nadat een ziener hen verteld heeft dat zij de Trojaanse oorlog kunnen winnen met behulp van Philoctetes' magische pijl en boog. Zonder dit wapentuig heeft Philoctetes echter niet veel

kans van overleven op het eiland. Neoptolemus speelt een sleutelrol in het plan aangezien Odysseus Neoptolemus overtuigt dat hij de pijl en boog van Philoctetes af moet nemen. Terwijl de listige Odysseus Neoptolemus aanraadt om Philoctetes' vertrouwen te winnen zodat Philoctetes de boog vrijwillig aan hem zal overhandigen, biedt Neoptolemus weerstand aan het plan van Odysseus. Hij wil liever door eerlijkheid falen, dan overwinnen door slechtheid. Maar Odysseus is standvastig, doet beroep op Neoptolemus' ontzag voor zijn leiderschap en zorgt ervoor dat Neoptolemus Philoctetes misleidt. Terwijl Neoptolemus er aanvankelijk in slaagt de boog te bemachtigen, besluit hij de boog aan Philoctetes terug te geven omdat hij niet kan leven met deze daad van misleiding.

Hoe legt Aristoteles Neoptolemus' omslag uit? Hoe hangt Aristoteles' interpretatie van Neoptolemus samen met zijn punt over goed handelen uit onbeheerstheid en hoe verhoudt het zich tot de ontwikkelingen in Sophocles' tragedie? Aristoteles stelt dat Neoptolemus lof verdient omdat hij afziet van zijn inzicht, namelijk de handeling waartoe Odysseus hem heeft overgehaald. Hij ziet af van dit inzicht uit 'afkeer om te bedreigen' (1146a20). Later voegt Aristoteles hieraan toe dat Neoptolemus uit genot van mening verandert. Dit genot bestaat volgens Aristoteles uit een verlangen de waarheid te spreken en daarom noemt Aristoteles dit genot edel: hoewel Odysseus Neoptolemus had overtuigd te liegen, wijkt Neoptolemus hiervan af en zo is Neoptolemus' uiteindelijke handeling goed – ook al is dus, volgens Aristoteles, genot zijn raadgever en niet zijn inzicht (1151b18).

Met deze redenering maakt Aristoteles Neoptolemus tot voorbeeld van zijn eigen filosofische concept van de 'voortreffelijke *akrasias*'. De literaire verwijzing vormt hiermee een voorbeeld van de vierde categorie 'personage als voorbeeld van een filosofisch concept'. Wij zouden ons wel kunnen afvragen of/op welke manier deze toe-eigening werkt. Want Aristoteles stelt dat genot maakt dat Neoptolemus zijn inzichten opgeeft, maar is dat ook wat er gebeurt in de tragedie? Laten wij drie passages bekijken die inzicht bieden in de ontwikkeling van Neoptolemus in de tragedie.

In het begin probeert Odysseus Neoptolemus te overtuigen listen te gebruiken, maar Neoptolemus biedt weerstand aan Odysseus' plan:

Ne. [...]	βούλομαι δ', ἄναξ, καλῶς	94
	δρῶν ἕξαμαρτεῖν μᾶλλον ἢ νικᾶν κακῶς.	95

Ne. Ik wil liever, koning, falen door het goede te doen, dan slagen door het slechte.

De weerstand lijkt gestoeld te zijn op Neoptolemus' inzicht dat liegen slecht is. Is het dan wel genot, zoals Aristoteles stelt, dat Neoptolemus overmant en omwille waarvan hij de boog teruggeeft? Of is het voorstelbaar dat Neoptolemus aan dit inzicht wordt herinnerd, mogelijk door de woorden van Philoctetes?

Ph. ἐλέησον, ὦ παῖ, πρὸς θεῶν, καὶ μὴ παρῆς
σαυτοῦ βροτοῖς ὄνειδος, ἐκκλέψας ἐμέ.

Ne. οἴμοι, τί δράσω; μὴ ποτ' ὄφελον λιπεῖν
τὴν Σκῦρον: οὕτω τοῖς παροῦσιν ἄχθομαι. 970

Ph. οὐκ εἶ κακὸς σύ, πρὸς κακῶν δ' ἀνδρῶν μαθῶν
ἔοικας ἤκειν αἰσχροῖς: νῦν δ' ἄλλοισι δοῦς
οἷς εἰκὸς ἔκπλει, τάμά μοι μεθεῖς ὄπλα.

Ph. Heb medelijden, kind, in godsnaam, en vershaf men geen reden jou te verwijten, omdat je mij bedrogen hebt.

Ne. Oh, wat zal ik doen? Ik wenste dat ik Scyros nooit verlaten had: zo zeer lijd ik onder deze omstandigheden.

Ph. Jij bent niet slecht, jij lijkt zo naar mij te zijn gekomen nadat je schandelijke dingen van slechte mannen hebt geleerd: nu, laat dat over aan anderen bij wie het past en vaar weg, zodra je mijn wapens aan mij hebt afgestaan. (968-73)

Terwijl Aristoteles stelt dat Neoptolemus handelt uit een bepaald genot, lijkt in de verzen van Sophocles de strijd niet te bestaan tussen handelen uit genot of handelen uit inzicht, maar bestaat de strijd tussen twee conflicterende inzichten:

Ne. λύσων ὅσ' ἐξήμαρτον ἐν τῷ πρὶν χρόνῳ.

Od. δεινὸν γε φωνεῖς: ἢ δ' ἄμαρτία τίς ἦν;

Ne. ἦν σοὶ πιθόμενος τῷ τε σύμπαντι στρατῷ 1225

Od. ἔπραξας ἔργον ποῖον ὧν οὐ σοὶ πρέπον;

Ne. ἀπάταισιν αἰσχροῖς ἀνδρα καὶ δόλοισ ἐλών.

Ne. Ik zal de misstap die ik eerder ben begaan ongedaan maken.

Od. Jij zegt iets verschrikkelijks: welke fout was dat?

Ne. Waartoe ik was overgehaald door jou en het gehele leger.

Od. Welke daad heb jij begaan die jou niet betaamde?

Ne. Ik heb een man gevangengenomen door schandelijk bedrog en listen. (1223-27)

Deze passage laat zien dat Neoptolemus twee tegenstrijdige inzichten heeft: 1.) eerlijk zijn; 2.) de leider, Odysseus, gehoorzamen. Zoals blijkt uit de eerste passage (89-95) wil Neoptolemus vasthouden aan het inzicht dat liegen slecht is. Dit staat in strijd met het tweede inzicht: gehoorzamen aan gezag, wat in de loop van de tragedie wint van het eerste inzicht. Daardoor laat Neoptolemus zich overtuigen Philoctetes te misleiden.

Volgen wij de ontwikkelingen in de tragedie, dan zouden wij kunnen beargumenteren dat Aristoteles' uitleg over de rol van genot in de handeling niet klopt. Een verklaring voor Neoptolemus' handeling zou eerder geformuleerd kunnen worden als: Neoptolemus verkiest uiteindelijk het eerste inzicht over eerlijk boven het tweede van loyaliteit aan de leider.

Concluderend, wij kunnen stellen dat Aristoteles Neoptolemus tot voorbeeld *maakt* van zijn filosofische concept. Tegelijkertijd kunnen wij ook, op basis de analyse van Sophocles' *Philoctetes*, concluderen dat Neoptolemus niet daadwerkelijk een voorbeeld daarvan *is*. Uiteindelijk doet dit onderscheid er voor de toehoorder niet per se toe: als men Aristoteles' argument dat Neoptolemus zich laat leiden door genot accepteert, dan is Neoptolemus een goed voorbeeld van de 'voortreffelijke *akrasiast*' in Aristoteles' betoog *geworden*.

Casestudie 2: De inscriptie van Delos

Deze tweede casestudie is van een heel andere aard dan die over Neoptolemus, omdat we met de inscriptie van Delos te maken hebben met een literaire verwijzing die de functie vervult van 'illustratie van een opvatting' en valt binnen de vijfde subcategorie 'de correctie'. Het doel van de analyse van deze verwijzing is om een aanknopingspunt te bieden voor verder onderzoek aangezien het opvallend is dat Aristoteles de inscriptie zowel in de *Ethica Nicomachea* als de *Ethica Eudemia* bediscussieert. Wij zullen analyseren op welke manier Aristoteles zich tot de inscriptie verhoudt in beide werken. Aan de hand van een vergelijking tussen passages in de *NE* en de *EE* zullen wij afvragen

wat mogelijke verklaringen zijn voor de verschillen. De casestudie spoort aan tot verder onderzoek waarin vergelijkende analyses van literaire verwijzingen niet alleen meer inzichten kunnen bieden in de functie van de verwijzingen en de rol van de dichters, maar wellicht ook leiden tot nieuwe inzichten over de relatie tussen de *NE* en de *EE*.

Laten wij eerst de passage in de *Ethica Nicomachea* bespreken. In het eerste boek geeft Aristoteles zijn definitie van geluk: geluk is het hoogste en het doel van handelen. Hij legt uit dat geluk uit voortreffelijkheid bestaat en voortreffelijkheid is niet zozeer een karaktereigenschap, maar een activiteit. Vervolgens stelt hij dat voortreffelijke handelingen op zichzelf aangenaam, goed en edel zijn. Op dit punt in zijn uiteenzetting in de *NE* wendt hij zich tot de inscriptie van Delos waarin, onterecht volgens Aristoteles, deze kwaliteiten gescheiden worden, 1099a25-8:

ἄριστον ἄρα καὶ κάλλιστον καὶ ἡδιστον ἢ εὐδαιμονία, καὶ οὐ διώρισταὶ ταῦτα κατὰ τὸ Δηλιακὸν ἐπίγραμμα:

“κάλλιστον τὸ δικαιοτάτον, λῶστον δ’ ὑγιαίνειν:
πάντων ἡδιστον δ’ οὔ τις ἐρᾷ τὸ τυχεῖν.”

Geluk is het beste, het edelste en het aangenaamste, en niet is het gescheiden, zoals de inscriptie in Delos zegt:

“Het edelst is rechtvaardigheid, het beste gezond zijn:
Het aangenaamst van alles is krijgen wat je verlangt.”

Aristoteles lijkt de inscriptie op dit punt in zijn betoog aan te halen omdat de inscriptie grote bekendheid genoot. Zoals Broadie uitlegt: “Delos was a great centre for the worship of Apollo, rivalled in importance by Delphi alone; thus the pessimistic verses must have been credited with the same authority as the Delphic ‘Know thyself’ and ‘Nothing in excess’.”⁸⁶ Aristoteles reageert hier dus op een breed gedragen opvatting aangezien de verzen een grote status waren toegekend. Hij voorziet het citaat van enig commentaar, 1099a29-30:

⁸⁶ Rowe&Broadie (2002) 281.

ἅπαντα γὰρ ὑπάρχει ταῦτα ταῖς ἀρίσταις ἐνεργείαις: ταύτας δέ, ἢ μίαν τούτων τὴν ἀρίστην, φαμὲν εἶναι τὴν εὐδαιμονίαν.

“Want al deze dingen bestaan in de beste activiteiten: en deze, of één daarvan die de beste is, zeggen wij dat geluk is.”

Wat wij hier is een tactiek die Aristoteles vaker toepast in de *NE*: hij is wel enigszins kritisch op de verwijzing, maar hij wijst de opvatting niet geheel en al af, eerder corrigeert hij het. Deze tactiek stelt hem in staat duidelijk te maken hoe zijn definitie van geluk zich verhoudt tot deze algemene opvatting. Door de opbouw van zijn uiteenzetting (a. geluk bestaat uit voortreffelijk, b. voortreffelijkheid bestaat uit handelingen, c. de handelingen zijn aangenaam, goed en edel) volgt, bijna als van nature, deze ‘correctie’ van de inscriptie. Hij maakt eerst zijn eigen definitie aannemelijk waardoor, zo zouden wij kunnen beargumenteren, de kans toeneemt dat de toehoorder ook zijn correctie van de verwijzing aanneemt.

Laten wij nu naar de verwijzing in de *Ethica Eudemia* kijken en onze observaties vergelijken. Ten eerste is het goed om op te merken dat Aristoteles de *EE* begint met deze literaire verwijzing, 1214a1-7:

ὁ μὲν ἐν Δήλῳ παρὰ τῷ θεῷ τὴν αὐτοῦ γνώμην ἀποφηνάμενος συνέγραψεν ἐπὶ τὸ προπύλαιον τοῦ Λητώου, διελὼν οὐχ ὑπάρχοντα πάντα τῷ αὐτῷ, τό τε ἀγαθὸν καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ ἡδύ, ποιήσας:

“κάλλιστον τὸ δικαιοτάτον, λῶστον δ’ ὑγιαίνειν;

πάντων ἡδιστον δ’ οὔ τις ἐρᾷ τὸ τυχεῖν:”

ἡμεῖς δ’ αὐτῷ μὴ συγχωρῶμεν. ἡ γὰρ εὐδαιμονία κάλλιστον καὶ ἄριστον ἀπάντων οὔσα ἡδιστον ἐστίν.

“Hij die zijn mening verkondigde bij de plek van de god in Delos en het opschreef op de ingangspoort van de tempel van Leto, onderscheidde het goede en het edele en het aangename, alsof ze niet allemaal in hetzelfde bestaan, en hij dichtte:

“Het edelst is rechtvaardigheid, het beste gezond zijn:

Het aangenaamst van alles is krijgen wat je verlangt.”

Wij moeten het niet met hem eens zijn. Want geluk, omdat het het edelste en beste is, is het aangenaamst van alle dingen.”

In vergelijking met de manier waarop Aristoteles het citaat in de *NE* inleidt, valt het op dat hij hier benadrukt dat de inscriptie en het onderscheid dat daarin wordt gemaakt tussen het goede, het edele en het aangename, de uitkomst is van de dichter die zijn opvatting heeft gegraveerd op de poort van de tempel van Leto. Hij verwijst niet expliciet naar een dichter maar de zin begint met ὁ μὲν en eindigt met ποιήσας. Vervolgens is het commentaar op de inscriptie ook explicieter dan in de *NE* wanneer Aristoteles zegt dat wij het niet met *hem*, ‘de dichter’, eens moeten zijn (ἡμεῖς δ’ αὐτῷ μὴ συγχωρῶμεν). Wij kunnen stellen dat Aristoteles in de *EE* een andere tactiek toepast dan in de *NE*. Aan het begin van zijn onderzoek in de *EE* neemt Aristoteles meteen een duidelijk standpunt tegen deze opvatting. De manier waarop Aristoteles zich tot deze verwijzing in de *EE* verhoudt, verschilt dus aanzienlijk van de *NE*.

Nu rijst de vraag hoe wij deze verschillen tussen de *NE* en *EE* kunnen duiden. Lawrence Jost heeft in zijn onderzoek naar de relatie tussen de *Ethica Eudemia* en de *Ethica Nicomachea* ook het verschil tussen de verwijzingen opgemerkt. Zo merkt hij op over de *EE*:

“The opening with the literary quotation from the Delian inscription is somewhat unusual when contrasted with the more typical general or universalizing statement at *NE* 1094a1ff., which is similar to the opening of other well-known treatises. Yet since the same inscription appears at *NE* 1099a24-28, it may well have been brought to the fore in the *EE* for special emphasis, as an early indication of the literary quality of its first six chapters.”⁸⁷

Jost legt uit dat het opmerkelijk is dat de *EE* met het citaat opent en wijst voor een mogelijke verklaring op het literaire karakter van de eerste hoofdstukken in de *EE*. In zijn artikel bespreekt hij, verder los van deze specifieke literaire verwijzing, de verschillen tussen de *EE* en de *NE*. Jost stelt als hypothese dat de verschillen mogelijk het gevolg zijn

⁸⁷ Lawrence Jost (2014). “The *Eudemian Ethics* and its controversial relationship to the *Nicomachean Ethics*.” In ed. R. Polansky, *The Cambridge companion to Aristotle's Ethics*. New York: Cambridge University Press, 410-427: 416.

van het feit dat Aristoteles voor beide werken een ander beoogd publiek had. Over de mogelijk verschillende toehoorders zegt Jost bijvoorbeeld: “the *NE* being relatively more expansive, chatty, and digressive than the *EE*, more accessible to a wider audience perhaps”⁸⁸ en: “it could be argued that the *EE* seeks to convince those with some background in other areas of philosophy.”⁸⁹ Het doel van deze casestudie is niet zozeer om inhoudelijk in te gaan op Josts hypothese en het debat over de relatie tussen de *NE* en de *EE*, maar om aan te geven dat een literaire benadering het debat verder zou kunnen helpen. Met behulp van de literaire benadering zouden wij Josts hypothesen over het publiek kunnen onderzoeken. Om de eerste hypothese ‘het brede publiek van de *NE*’ te testen, zou het bijvoorbeeld interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre Aristoteles in de *EE* met literaire verwijzingen ook de ondersteuning zoekt van dichters en literaire verwijzingen gebruikt ter illustratie van verschillende opvattingen. Deze functies van de verwijzingen zouden kunnen duiden op een breder publiek dan filosofen. Om de tweede hypothese ‘overtuigen van filosofen’ te testen zou het interessant zijn om ook een schematisch overzicht van zowel de filosofische als literaire verwijzingen in de *EE* te maken en dit te vergelijken met de *NE*. Bovendien zou het interessant zijn om Aristoteles’ houdingen ten opzichte van dichters in de *EE* in kaart te brengen. Als de beoogde toehoorder van de *EE* door zijn filosofische scholing verschilt van die van de *NE*, dan zouden wij, bijvoorbeeld, niet dezelfde rol voor Homerus in de *EE* verwachten.

De literaire benadering helpt dus met het in kaart brengen van verschillen tussen de *NE* en *EE* zoals uit deze casestudie is gebleken. Verder onderzoek aan de hand van deze benadering zal mogelijk nieuwe inzichten bieden over de relatie tussen Aristoteles’ *Ethica Nicomachea* en *Ethica Eudemia*.

⁸⁸ Jost (2014) 417.

⁸⁹ Idem, 420.

Conclusie: Inzichten door de literaire benadering

In dit onderzoek hebben wij geprobeerd om met behulp van de literaire benadering nieuwe inzichten te krijgen over de verhouding tussen filosofen en dichters in het ethisch debat in vierde-eeuws Athene en nieuwe inzichten te krijgen in de manier waarop Aristoteles gebruik maakt van literatuur in zijn eigen argumentatie.

Dit onderzoek naar de rol van dichters in het ethisch debat was erop gericht om een genuanceerd evenwicht te bieden aan Nussbaums betoog, waarin in zij beargumenteerd dat filosofen en dichters op gelijke voet stonden in het debat. Wij merkten op dat Nussbaum overtuigend weet te redeneren, maar tegelijkertijd maakt zij in haar werk mogelijk te grote claims. Daarom werd besloten om in dit onderzoek dichter bij de tekst te blijven dan Nussbaum en hebben wij onderzocht of en in hoeverre wij uit Aristoteles' *Ethica Nicomachea* aanwijzingen kunnen vinden die informatie geven over de verhoudingen tussen verschillende deelnemers aan het ethische debat. Het uitgangspunt was om te analyseren hoe Aristoteles zich verhoudt tot dichters en of hij dichters een rol toebedeeld in zijn ethische discussie. Ons onderzoek is er tot zoverre in geslaagd om bepaalde aanwijzingen te lokaliseren: de discussies van Aristoteles' houding ten opzichte van Homerus enerzijds en Euripides anderzijds hebben aangetoond dat Aristoteles een rol aan dichters toebedeeld in zijn discussie, maar lang niet altijd als gesprekspartner. Aristoteles kent zeker een status aan Homerus toe en benadert hem als bron van waarden, maar Aristoteles gebruikt hem voornamelijk ter ondersteuning van zijn eigen argumenten en niet zozeer als sparringpartner in een debat. Deze rol lijkt Aristoteles tot op zekere hoogte wel toe te kennen aan Euripides. Aristoteles' kritische houding naar Euripides toe en zijn afwijzing van Euripides' uitspraken over onvrijwillig handelen doen, lijken op Aristoteles' houding naar Socrates. De manier waarop Aristoteles Euripides weerlegt, lijkt aan te tonen dat hij Euripides zag als gesprekspartner in hetzelfde debat. Het zou interessant zijn als in verder onderzoek deze hypothese getest werd, bijvoorbeeld door onderzoek naar literaire verwijzingen in andere werken van Aristoteles.

De analyses van de functies van de literaire verwijzingen hebben interessante inzichten opgeleverd. Zoals in de inleiding duidelijk werd, is er tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar de rol van literatuur in filosofische werken. Er is niet naar gestreefd om met dit onderzoek dat gat geheel opvullen, maar wel om de waarde van een onderzoek aan de hand van een literaire benadering aan te tonen. Daarom bevat dit werk verschillende verklaringsmodellen, om de tekst zo open mogelijk te benaderen en om

aanknopingspunten te bieden voor verder onderzoek vanuit een literaire benadering. Om de intuïtie naar boven te halen dat er altijd een vorm van vermenging tussen literatuur en filosofie bestaat, hebben wij naar Vanheste's categorisering van "filosofie *als* literatuur,' 'filosofie *in* literatuur' en 'filosofie *over* literatuur' gekeken en deze vervolgens aangevuld met de categorie 'literatuur *in* filosofie'. Met behulp van het onderscheid dat wij vervolgens maakten in deze categorie in van literatuur in filosofie als 1.) het uitgangspunt; 2.) de vergelijking; 3.) de wisselwerking; 4.) de toe-eigening; en 5.) de correctie. De bespreking van moderne voorbeelden vormden een goed uitgangspunt voor de analyse van de *NE* omdat deze voorbeelden reeds illustreerden dat filosofen zich op allerlei manieren, expliciet of impliciet, tot literatuur verhouden. Vanuit daar werd een begin gemaakt naar het onderzoek naar de rol van literatuur in Aristoteles' werk en de discussie van verschillende hypotheses in hoofdstuk 1 bood een raamwerk waarbinnen de analyses van de functies gemaakt konden worden. Bovendien werd het meteen duidelijk dat de grote verscheidenheid aan literaire verwijzingen niet volledig te verklaren was aan de hand van één van de hypotheses: 1.) de literaire verwijzingen hebben geen functie in de filosofische uiteenzetting, maar ze dienen als versiering; 2.) de literaire verwijzingen hebben een ondersteunende functie in het filosofische betoog en werken ter illustratie van Aristoteles' argumenten; en 3.) Aristoteles maakt literatuur tot een volwaardige gesprekspartner in het ethische debat.

Veel verwijzingen zijn bediscussieerd in de analyses van de verschillende functies literaire verwijzingen 1.) ter ondersteuning van Aristoteles' eigen argument; 2.) ter illustratie van verschillende opvattingen en 3.) als voorbeeld bij een bepaald thema. Daaruit leidde de conclusie dat Aristoteles veelal gebruik maakt van literaire verwijzingen in zijn eigen argumentatie, doordat hij of de ondersteuning van dichters over een bepaald standpunt oproept, of literaire verwijzingen gebruik ter opheldering van een bepaald punt. Vooral bij bepaalde thema's, zoals moed, voorbeelden uit de literatuur aanhaalt. Toch zijn er in het onderzoek meer vragen over de functies naar boven gekomen dan wij konden beantwoorden. De observaties, hypotheses en ook de vragen ondersteunen allemaal het argument dat: 1.) de literaire verwijzingen vormen geen homogene groep maar worden op verschillende manieren door Aristoteles gebruikt in zijn uiteenzettingen; en 2.) hierop voortbouwend, de verschillende functies de verwijzingen geven aanleiding om het ethisch debat in Athene in de vierde eeuw v.Chr. en de rollen die daarin weggelegd zijn voor dichters of filosofen als zeer complex te beschouwen.

In hoofdstuk 3 werden casestudies behandeld die dieper ingingen op twee aspecten die de complexiteit van de verhoudingen te lijken te illustreren. De casestudie van Aristoteles' verwijzing naar Neoptolemus heeft laten zien dat Aristoteles in dit geval zelf een discussie tussen Socrates en Sophocles creëert door Sophocles' tragedie als argument tegen Socrates' opvatting over onbeheerstheid te gebruiken. Ook bij de bespreking van de functie 'verwijzingen ter illustratie van opvattingen' zagen we dat Aristoteles soms opvattingen van filosofen afzet tegen opvattingen van dichters. Het is echter niet mogelijk om aan de hand van deze passages een historische reconstructie te maken van het debat in de vierde eeuw en te stellen dat deze plaatsvond tussen filosofen en dichters. Wat wel hieruit blijkt is dat Aristoteles soms literaire citaten gebruikt ter illustratie van opvattingen en, in het geval van Neoptolemus, Sophocles' tragedie gebruikt om zijn eigen argument tegen Socrates te formuleren.

In de tweede casestudie waarin Aristoteles' discussies van de inscriptie van Delos in de *Ethica Nicomachea* en de *Ethica Eudemia* vergeleken, stuitte we op een tweede aspect dat de complexiteit vergrootte: het aspect van Aristoteles' beoogde publiek. Uit de analyses kwam een duidelijk verschil naar voren over Aristoteles' houding ten opzichte van de verwijzing en functie van de verwijzing in zijn betoog. Er bestaan veel hypothesen die de verhouding tussen de *NE* en de *EE* proberen te verklaren. Zonder inhoudelijk op dit debat in te gaan, is er met dit werk een poging gedaan om aan te tonen wat de bijdrage kan zijn van een literaire benadering, omdat, zo kunnen wij nu concluderen, de literaire verwijzingen veel informatie prijs kunnen geven.

De hoofdvraag 'wat is de functie van de literaire verwijzingen in Aristoteles' *Ethica Nicomachea*?' kent dus geen eenduidig antwoord, maar dit onderzoek heeft aangetoond dat het waardevol is om aandacht te besteden aan de literaire verwijzingen omdat ze een rol spelen in Aristoteles' argumentatie; soms deel uitmaken van een filosofische discussie; en bij kunnen dragen aan inzichten over de verhoudingen tussen filosofen en dichters.

Bibliografie

- Allan, W. (2005). "Tragedy and the early Greek philosophical tradition." In ed. Gregory, J. *A companion to Greek tragedy*. Oxford: Blackwell Publishing, 71-82.
- Anz, T. (2009). "Over het aap worden van de mens. De omslag in het denken van Sloterdijk: verdediging en kritiek van zijn dialectiek van het humanisme." In Sloterdijk, P. *Regels voor het mensenpark: kroniek van een debat*. Amsterdam: Boom, 107-111.
- Bywater, J. (1894). *Aristotle's Ethica Nicomachea*. Oxford: Clarendon Press.
- Devisch, I. (2016). *Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Dueck, D. (2009). "Poetic quotations in Latin prose works of philosophy." *Hermes* 137, 324- 334.
- Dover, K.J. (1974) *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*. Oxford: Blackwell.
- Halliwell, S. (2000). "The subjection of muthos to logos: Plato's citations of the poets." *The Classical Quarterly* 50, 94-112.
- Halliwell, S. (2005) "Learning from suffering: ancient responses to tragedy." In ed. Gregory, J. *A companion to Greek tragedy*. Oxford: Blackwell Publishing, 394-412.
- Heijerman, E. (2008). "Literatuur voor filosofen." *Filosofie Magazine*. <https://www.filosofie.nl/nl/artikel/32731/ten-geleide-literatuur-voor-filosofen.html>.
- Hinman, W.S. (1935). "Literary quotation and allusion in the Rhetoric, Poetics, and Nicomachean Ethics." (Dissertatie.) Columbia University.
- Howes, G.E. (1895). "Homeric quotations in Plato and Aristotle." *Harvard Studies in Classical Philology* 6, 153-237.
- Jost, L. (2014). "The *Eudemian Ethics* and its controversial relationship to the *Nicomachean Ethics*." In ed. R. Polansky, *The Cambridge companion to Aristotle's Ethics*. New York: Cambridge University Press, 410-427.
- Kenny (2016). *The Aristotelian ethics: a study of the relationship between the Eudemian and Nicomachean ethics of Aristotle*. Oxford: Oxford University Press.
- Levin, S.B. (2001). *The ancient quarrel between philosophy and poetry revisited: Plato and the Greek literary tradition*. Oxford: Oxford University Press.
- Lijster, T. (2016). *De grote vlucht inwaarts. Essays over cultuur in een onoverzichtelijke wereld*. Amsterdam: De Bezige Bij.

- McGuire, D.J. S.J. (1977). "Aristotle's attitude towards Homer." (Dissertatie.) ProQuest Dissertations Publishing.
- Mikalson, J.D. (2010). *Greek popular religion in Greek philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Mills, M.J. (1980). "The discussion of *ANDREIA* in the *Eudemian* and *Nicomachean Ethics*." *Phronesis* vol. 35 no.2, 198-218.
- Nussbaum, M. (2001). *The fragility of goodness: luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pearson, G. (2014). "Courage and temperance." In ed. R. Polansky, *The Cambridge companion to Aristotle's Ethics*. New York: Cambridge University Press, 110-134.
- Rowe, C. & S. Broadie (2002). *Nicomachean Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, T.W. (2000). "The audience of the *Nicomachean Ethics*." *The Journal of Politics* vol. 62, no. 1, 166-186.
- Vanheste, J. (2017). *Denkende romans: literatuur en filosofie van mens en cultuur*. Eindhoven: Damon.
- Warren, H. & M. Molegraaf (2000). *Plato. Verzameld Werk. DI. IX. Het Bestel*. Amsterdam: Bakker.
- Žižek, S. (2009). "De nacht van de wereld. Het genoom is niet de zetel van onze identiteit." In Sloterdijk, P. *Regels voor het mensenpark: kroniek van een debat*. Amsterdam: Boom, 90-95.

Appendix: Overzichten van verwijzingen

Tabel 1: Verwijzingen naar filosofen

	Onderwerp	Naar wie	Hoe	Houding
Boek 1				
1096a11-1097a14	Definitie van het goede	De academie	Impliciet	Terughoudend kritisch
1096b5-7	Definitie van het goede	Pythagoreeërs, Speusippus	Expliciet	Deels mee eens
1098b18	Definitie van het goede	'Filosofen'	Expliciet	Ondersteuning eigen punt
1101b28	Geluk prijzen?	Eudoxus	Expliciet	Eens
Boek 2				
1104b13-14	Karaktervorming en opvoeding	Plato	Expliciet	Eens
1105a8	Genot en pijn	Heraclitus	Expliciet	Eens
1106b30	Handelen	Pythagoreeërs	Expliciet	Eens
Boek 3				
1113a15-23	Het voorwerp van een wens	Plato	Impliciet	Kritisch: gaat stap verder
1113a35	Voortreffelijk mens	Protagoras	Impliciet	Ondersteuning eigen punt
1114a12	Slechtheid	Socrates	Impliciet	Oneens
1116b5	Dapperheid	Socrates	Expliciet	Oneens
Boek 5				
1132b21	Wederkerigheid	Pythagoreeërs	Expliciet	Kritisch
Boek 6				
1141b5	Filosofisch inzicht	Anaxagoras en Thales	Expliciet	De personen als voorbeeld
1144a29-30	Verhouding verstandig- en voortreffelijkheid	Plato	Impliciet	Citaat als illustratie eigen punt
1144b19-30	Verstandigheid	Socrates	Expliciet	Nuance: gelijk en ongelijk
Boek 7				
1145b23-35	Onbeheerstheid	Socrates	Expliciet	Kritische uiteenzetting
1146b30	Kennis	Heraclitus	Expliciet	Ondersteuning eigen punt
1152b8-24	Genot	Speusippus en Plato	Impliciet	In discussie
1153a17	Genot	Hedonisten	Impliciet	Oneens
1153b4	Genot	Speusippus	Expliciet	Oneens
Boek 8				
1155a33	Vriendschap	Presocraten	Impliciet	Discussie opvattingen
1155b5	Vriendschap	Heraclitus	Expliciet	Discussie opvattingen
1155b6	Vriendschap	Empedocles	Expliciet	Discussie opvattingen
Boek 9				
1164a25	De waarde van diensten	Protagoras	Expliciet	Persoon als voorbeeld
1169b5	Heb je vrienden nodig?	Plato	Impliciet	Kritisch
Boek 10				
1172b28	Genot	Eudoxus en Speusippus	Impliciet	Uiteenzetting discussie
1172b10-25	Genot	Eudoxus	Expliciet	Uiteenzetting opvatting
1172b28	Genot	Plato	Expliciet	Uiteenzetting discussie
1173a1	Genot	Speusippus	Impliciet	Oneens
1173a29	Genot	Speusippus	Impliciet	Weerlegging opvatting
1179a14	Gelukkig leven	Anaxagoras	Expliciet	Ondersteuning eigen punt

Tabel 2: Literaire verwijzingen

	Onderwerp	Naar wie	Hoe	Functie
Boek 1				
1095b10-13	Goede opvoeding als voorwaarde	Hesiodus	Expliciet	Citaat ter ondersteuning argument
1099a27-28	Definitie van geluk	Delos	Expliciet	Oneens en corrigerend
1100a10-1101a21	Invloed lot op geluk	<i>Herodotus</i>	Persoon	Uitvoerige bespreking van Solon en Priamus
1100b22	Gelukkig leven	Simonides	Impliciet	Citaat ter illustratie
Boek 2				
1106b35	Handelen	Onbekend	Impliciet	Citaat ter illustratie
1109a32	Het midden vinden	Homerus	Impliciet	Citaat van raad van Calypso
1109b9-12	Houding ten opzichte van genot	Homerus	Impliciet	'De oudsten' en Helena als voorbeeld
Boek 3				
1110a28-29	Handelen	Euripides	Expliciet	Kritiek op de <i>Alcmaeon</i>
1111a10	Handelen	Aeschylus	Expliciet	Persoon als voorbeeld
1111a25	Handelen	Euripides	Impliciet	Allusie, kritiek op <i>Medea</i> en <i>Hipp.</i>
1113a8-9	Beraad en keuze	Homerus	Expliciet	Homerus als bron van informatie over vroeger
1113b15	Slecht uit eigen beweging	Epicharmus	Impliciet	Kritische bespreking citaat
1116a23-35	Moed en angst	Homerus	Expliciet	Citaten ter illustratie
1116b28-30	Moed en drift	Homerus	Expliciet	Citaten ter illustratie
1118a23	Mateloosheid	Homerus	Impliciet	Allusie ter illustratie
1118b11	Natuurlijke begeerten	Homerus	Expliciet	Allusie ter ondersteuning
Boek 4				
1121a7	Vrijgeevige mens	Simonides	Expliciet	Persoon als voorbeeld
1122a27	Royaliteit	Homerus	Impliciet	Allusie ter illustratie
1128a23	Geestigheid	Komedies	---	Vergelijking grappen vroeger en nu
Boek 5				
1129b29	Rechtvaardigheid	Euripides	Impliciet	Citaat ter illustratie van opvatting
1129b30	Rechtvaardigheid	Theognis	Impliciet	Citaat ter illustratie van opvatting
1132b25	Rechtvaardigheid	Hesiodus	Impliciet	Citaat ter illustratie van een opvatting
1136a10-16	Onrechtvaardig handelen	Euripides	Expliciet	Citaat, kritiek op motieven
1136b-9	(on)rechtvaardige behandeling	Homerus	Expliciet	Voorbeeld bij argument
Boek 6				
1139b9-11	Onderwerp van keuze	Agathon	Expliciet	Citaat bij argument
1140a19	Vaardigheid	Agathon	Expliciet	Citaat bij argument
1141a14-15	Meesterschap	Homerus	Expliciet	Citaat bij argument
1142a2-5	Verstandigheid	Euripides	Expliciet	Citaat bij argument
Boek 7				
1145a21	Voortreffelijkheid	Homerus	Expliciet	Hector als voorbeeld van voortreffelijkheid
1146a20	Onbeheerstheid	Sophocles	Expliciet	Neoptolemus als voorbeeld van onbeheerstheid

1149b15-18	Onrechtvaardigheid	Homerus	Expliciet	Citaat bij argument
1150b10	Onbeheerstheid	Theodectes en Carcinus	Expliciet	Ter illustratie argument
1151a9	Onbeheerstheid	Demodocus	Expliciet	Citaat ter illustratie argument
1152a22	Onbeheerstheid	Anaxandrides	Expliciet	Citaat ter illustratie argument
1152a31	Onbeheerstheid	Evenus	Expliciet	Citaat ter illustratie argument
1153b26	Genot	Hesiodus	Impliciet	Citaat bij argument
1154b29	Genot	Euripides	Impliciet	Citaat ter illustratie
Boek 8				
1155a15	Vriendschap	Homerus	Impliciet	Citaat bij argument
1155a35	Vriendschap	Homerus	Impliciet	Citaat ter illustratie opvattingen
1155a36	Vriendschap	Hesiodus	Impliciet	Allusie ter illustratie opvattingen
1155b2	Vriendschap	Euripides	Expliciet	Citaat ter illustratie opvattingen
1161a15	Vriendschap	Homerus	Expliciet	Verwijzing in vergelijking tussen koning en vader
Boek 9				
1164a27	Waarde van diensten	Hesiodus	Impliciet	Citaat als argument
1165b12	Valse vrienden	Theognis	Impliciet	Allusie in argument
1167a33	Eendracht	Euripides	Expliciet	Verwijzing tragedie, ter illustratie argument
1167b25	Gunsten	Epicharmus	Expliciet	Discussie van opvatting dichter
1169b8	Nut van vrienden	Euripides	Impliciet	Citaat ter illustratie
1170a13	Nut van vrienden	Theognis	Expliciet	Ondersteuning eigen punt
1170b21-2	Aantal vrienden	Hesiodus	Impliciet	Citaat ter ondersteuning eigen punt
1171a16	Aantal vrienden	'Dichters'	---	Ondersteuning eigen punt
1172a14	Conclusie vriendschap	Theognis	Impliciet	Citaat ter illustratie
Boek 10				
1179b6	Nut beschouwingen	Theognis	Expliciet	Citaat ter illustratie
1180a28	Wetgeving over opvoeding	Homerus	Impliciet	Allusie ter illustratie

Tabel 3: Vriendschap in boek 8

Regel	Wie	Opvattingen over vriendschap
1155a15 Belang van vriendschap	Homerus <i>Il. X</i> 224-6	Ar. bespreekt het belang van vriendschap en citeert Homerus: het is beter 'wanneer twee samengaan'.
1155a33 Opvattingen over vriendschap	Presocraten Pl. <i>Lys.</i> 213E-216A	Ar. noemt in 1155a33-1155b6 verschillende opvattingen over vriendschap. Eerst verwijst Ar. naar vriendschap als gelijkheid, als presocratisch idee uiteengezet in Plato's <i>Lysis</i> .
1155a35 Opvattingen over vriendschap	Allusie Homerus <i>Od.</i> XVII 218	Het presocratische idee verbindt hij aan verzen uit de <i>Odyssee</i> : 'Soort zoekt soort', 'kraaien bij kraaien'
1155a36 Opvattingen over vriendschap	Allusie Hesiodus <i>Werken en dagen</i> 25	Het idee van vriendschap tussen gelijken staat in contrast met de opvatting van ruzie tussen soortgenoten. Hij alludeert naar Hesiodus' verzen over pottenbakkers.
1155b2 Opvattingen over vriendschap	Euripides Fr. 898 (Nauck)	Aan Euripides schrijft Ar. een meer natuurwetenschappelijke verklaring voor vriendschap toe waarin tegenpolen elkaar aantrekken.
1155b5 Opvattingen over vriendschap	Heraclitus Fr. DK 8	Ar. citeert Heraclitus, vergelijkbaar met Euripides, die stelt dat tegengestelden bij elkaar horen.
1155b6 Opvattingen over vriendschap	Aristoteles over Empedocles	Ar. positioneert Empedocles tegenover Euripides en Heraclitus. Volgens Ar. verdedigt Empedocles de opvatting dat het gelijke elkaar opzoekt.
1155b9 Einde opvattingen	Aristoteles	Ar. wil de natuurwetenschappelijke kwesties laten voor wat ze zijn en begint eigen uiteenzetting.
1156b26 Volmaakte vriendschap	Aristoteles	Men moet de spreekwoordelijke 'schepel zout' met elkaar hebben gegeten om een band te krijgen
1156b13 Vriendschap als houding	Gemeenplaats	Ar. haalt het gezegde aan dat 'door een tekort aan woorden is menige vriendschap verloren.'
1159a1 Gelijkheid	Aristoteles	Ar. stelt dat je geen vrienden kunt zijn met iemand die superieur is zoals goden en koningen.
1159a7 Gelijkheid	Aristoteles	Wens je een vriend het beste? Ook als het beste betekent dat hij een god wordt? Want dan verlies je je vriendschap.
1159b32 Vriendschap en recht	Gemeenplaats	Ar. stelt dat het spreekwoord 'tussen vrienden is alles gemeenschappelijk' juist is.
1160b26 Regeringsvormen	Aristoteles over Homerus	Ar. verklaart waarom Homerus Zeus vader noemt: er is een analogie tussen vader-kind relatie en koning-burger relatie. Zeus is koning van de goden en mensen, dus wordt daarom vader genoemd.
1161a15 Regeringsvormen	Homerus <i>Il.</i> IV 413	Ar. vergelijkt de relatie van koning tot onderdanen en herder tot dieren: beide moeten zorgen voor welzijn. Daarom noemt Homerus Agamemnon 'herder van de manschappen'.